

בין מתנות עניים למתנות כהונה

פתיחה¹

מערכת מתנות הכהונה כוללת מרכיבים רבים, שניתן לחלקם במספר צירים:

א. ציר איכותי - מתנות הטובלות (קיים איסור טבל בטרם הפרשתן) ומתנות שאינן טובלות; ב. ציר גיאוגרפי - מתנות שבמקדש וירושלים (כמו חלק הכהנים בקרבנות) לעומת מתנות שבגבולין (תרומות, ראשית הגז ועוד).

מערכת מתנות עניים מסועפת פחות ומתמקדת במתנות השדה - לקט, שכחה, פאה, פרט ועוללות. מרכיב נוסף הינו מעשר עני, הנלווה למערכת המעשרות. בנוסף, הרמב"ם הציב את מצוות הצדקה בהלכות מתנות עניים, משום שהיא שותפה ליעד של מתנות העניים.

הפער הראשוני בין שתי המערכות, מתנות כהונה ומתנות עניים, הינו יעד המתנות. אולם, הבדל ביחס ליעד קיים גם בין מתנות כהונה למעשר ראשון הניתן ללוויים. עלינו לברר אם קיים פער מהותי בין שתי המערכות.

עיון בהלכות מורה על שני הבדלים הלכתיים בולטים בין התחומים:

א. **מעורבות הבעלים** - במתנות כהונה קיימת טובת הנאה לבעלים, הבעלים רשאים לבחור את הכהן הרצוי בעיניהם, ולתת את המתנות לו. לעומת זאת, במתנות עניים, לא קיימת זכות זו לבעלים, פרט לעיתים - במעשר עני, כדלהלן.

1. האתגר שניצבתי בפניו במאמר זה היה קשה ומרובה ענפים. שאפתי להביט על היחס בין שתי מערכות אלו מתוך ליבון קווי פרשת המים השונים ביניהן. במבט כללי זה, חשתי שלא נכון לוותר על המשמעות המחשבתית של ההלכות והמערכות. בנוסף, שילוב סוגיות כה רבות חייב הצלבה בין שלל חקירות ויצירת תמונה שלמה שלהן. לעיתים הדבר חייב סרטוט עדין, וויתור על חדות ההבחנה. לעיתים דרכתי על אבנים רעועות, ונסוגתי אחור, וייתכן שלעיתים כשלתי בדרכי עליהן. פעמים אחרות, דהרתי בדרך מבריקה המצביעה על הבחנה חדה, אך גיליתי שזו דרך ללא מוצא. דומני שלבסוף עמדה בפני תמונה עשירה ומורכבת - אך חדה ובהירה - של שתי המערכות, והקורא ישפוט. זכיתי בהערות חשובות ומאליפות של הרב עזריה אריאל, מטעם המערכת. הערות ארוכות שלו צוינו בפירוש, אך מקורות ותובנות שונות שוקעו בדבריי. כך גם חבריי המלומדים אהרן ווסר ושלמה ליפשיץ תרמו רבות לליבון סוגיות אלו, ולאיתור מקורות חשובים.

ב. חיוב כהן ועני בתבואה שלהם - כהן אינו חייב ליתן מתנות כהונה לכהן אחר. במתנות הטובלות עליו להפריש את המתנה, ויכול להשאירה אצלו; ובמתנות שאינן טובלות פטור לחלוטין. במתנות עניים, המצב שונה לחלוטין - גם עני צריך לתת מתנות עניים לעני אחר (חולין קלא, ב): "ואפי' עני שבישראל מוציאין אותו מידו, דכתיב: ולקט קצירך לא תלקט לעני ולגר תעזוב אותם - להזהיר עני על שלו... ושאר מתנות כהנה כגון הזרוע והלחיים והקבה אין מוציאין אותן לא מכהן לכהן ולא מלוי ללוי".²

עזיבה ונתינה

במתנות עניים התורה השתמשה בלשון עזיבה פסיבית (ויקרא י"ט, י): "לְעֵנִי וְלִגְרִי תֵעָזֵב אָתָּם", ומכך למדו חז"ל שבמתנות עניים אין לבעלים טובת הנאה. הבעלים אינו רשאי לבחור את העניים שיזכו במתנות, אלא הן עומדות ומופקרות לכל עני שיחפוץ בכך.

לפני שניכנס לעומקה של מצוות עזיבה, עלינו לחדד את הפער בין נתינה לעזיבה. ההבדל הראשוני הינו באופן הנתינה - האם הבעלים אקטיבי או פסיבי. מסתבר שדין 'טובת הנאה לבעלים' משמש קומה נוספת. בחירת יעד המתנות על ידי הבעלים אינה

2. בהקשר זה יש לציין לדברי רש"י בב"מ (יב). הגמרא שם תמהה על הדעה שבנו של פועל, יכול ללקט אחריו, גם אם מקבל אחוזים מיכול השדה: "אלא אי אמרת קטן לית ליה זכייה לנפשיה, כי קא מלקט - לאביו קא מלקט, אבוה עשיר הוא, אמאי אשתו ובנו מלקט אחריו?". תוספות סברו שמדובר בביטוי בעלמא, היסוד המרכזי הוא שהפועל נחשב לשותף בשדה, ואפילו עני מוזהר על שלו. אולם, מדברי רש"י עולה שייתכן שמדובר בהגדרה עקרונית כ'עשיר': "אבל אם קבל הפועל את השדה למחצה לשליש ולרביע - עשיר הוא, והרי הוא כבעל הבית בשדה זה". בדברי רש"י יש כפל נימוקים: 1. עשיר; 2. הרי הוא כבעל השדה, ולא ברור לחלוטין היחס ביניהם.

על פניו, אם יסוד דין 'להזהיר עני על שלו' הינו שאינו מוגדר כלל כעני לעניין זה, הרי שאין פער מהותי בין התחומים: הן כהנים והן עניים פטורים מלתת את המתנות הרלוונטיות לחבריהם, אלא שעניים מוגדרים כ'עשירים' ולכן הדבר אינו בא לידי ביטוי. דומני שיש לדחות זאת ממספר נימוקים: ראשית, מדובר בהלכה שנלמדת מגדרי מצוות מתנות עניים, ונלמדת בגזירה שווה מלקט, שכחה ופאה למעשר עני - כך שהקשר בין המצוות כתוב בפירוש. שנית, בתחום זה איננו מדברים על הגדרה כללית של בעל השדה כעשיר, אפילו רק לעניין מתנות עניים, אלא על הגדרה סובייקטיבית לשדה זו. בעל השדה המחויב בלקט, שכחה ופאה, עשוי לפגוש עניים אלו כאשר ילקט למחרת בשדה חברו. בהגדרה כה סובייקטיבית, לא סביר שהקישור בין מעשר עני למתנות עניים נובע מהגדרה כללית, אלא מאופי המצוות כקשורות זו לזו. לסיכום, מסתבר שדין 'עשיר הוא' נובע ממהות המצוות, ולא מהגדרה שרירותית ונזילה ביחס למעמדו הממוני של בעל השדה.

תוצאה אגבית של מצוות נתינה, שהרי ניתן לצוותו לתת לכהן הראשון שפוגש.³ החופש שנתנה לו התורה יוצר מעורבות של הבעלים בפרנסת הכהנים.⁴ ניתן לבאר

3. הערת מערכת (ע.א): יש להביא ראייה מדברי המשנה (פאה ד, ט): "מי שלקט את הפאה ואמר הרי זו לאיש פלוני עני ר' אליעזר אומר זכה לו וחכמים אומרים יתננה לעני שנמצא ראשון".

כך סביר להניח שמתקיים במצב שחזרה פאה לעומרים - וכ"ש לעיסה, במקרה שכילה את הפאה, ומצווה לתקן את המצווה ולתת פאה. לא ייתכן שיקיים מצוות עזיבה בתבואה אחרת הנמצאת בשדהו. סביר להניח שמחויב לתת לעני הראשון שרואה, למרות שנותן באופן אקטיבי. דבר זה עולה גם משיטת הרמב"ם בנוגע למעשר עני בשדה, שתובא בסוף המאמר. לדבריו, מצווה לתת לכל עני ועני כדי שובעו. למרות שאופן הנתינה הוא אקטיבי, אין לבעלים זכות בחירה. אנו רואים שבחירת היעד, אינה תוצאה טבעית של מצוות הנתינה. כך גם מסביר ההעמק שאלה בדברי השאלות (צ"ח ג) בדלית ודקל שמורידה ומחלקה לעניים, שאין לבעל הבית בהם טובת הנאה.

4. הזיקה ההדוקה לבעלים עולה מדברי הספרי (נשא, ו): "ואיש את קדשיו לו יהיו למה נאמר לפי שהוא אומר כל תרומת הקדשים אשר יקדישו בני ישראל (במדבר יח יט) שומע אני יטלום בזרוע ת"ל ואיש את קדשיו לו יהיו מגיד שטובת הנאת קדשים לבעליהם". לפי הספרי, התורה מסרה באופן מהותי את המתנות לבעלים, כלשון הפסוק (במדבר ה, י): "ואיש את קדשיו לו יהיו". טובת ההנאה הינה רק השלכה של השיוך הכללי של המתנות לבעלים.

יש לציין, שהרמב"ן למד באופן שונה מעט את הדרשה. לדבריו, לומדים מסיום הפסוק: "איש אשר יתן לכהן לו יהיה" - לבעלים יש זכות לבחור את הכהן שיזכה בבעלות מלאה. זכות הבעלים נלמדת באופן עקיף: "כי גם הקדשים אשר יצוה הכתוב לתתם לכהן יש לבעלים זכות בהן, שהם לכהן והוא אשר יתנם לו האיש כממונו". הנצי"ב (עמק הנצי"ב נשא, ו) צעד בעקבות הרמב"ן והוסיף שהפסוק נדרש בשביל מתנות הכהונה שבהם לא נאמרה מצוות 'נתינה', אך באלו שנאמרה מצוות נתינה, אין צורך בחידוש הפסוק: "אע"ג דבתרומה וראשית הגז ומתנות כתיב בהו בהדיא נתינה, מכל מקום איצטריך האי קרא לפדיון הבן ופדיון פטר חמור וחרמי כהנים במטלטלין... ולא כתיב בהו נתינה".

אולם, מסתבר שגם לשיטת הרמב"ן והנצי"ב יש משמעות מהותית ל'טובת ההנאה'. הרי, כפי שכתבנו בגוף הדברים, 'זכות הבחירה' אינה תוצאה הכרחית או טבעית של מצוות הנתינה. ניתן לצוות לתת לכהן הראשון שפוגשים. מסתבר שאופן הנתינה משקף את התפקיד שהעניקה התורה לבעלים, כמפרנס הכהנים. בעוד לפי גישת הספרי עולה שקיימת זיקה כללית של הבעלים לחפץ, לפי הרמב"ן והנצי"ב יש לצמצם זאת לאופי מעשה הנתינה. יש עוד להעיר, שייתכן שמחלוקתם מתקשרת לדיון רחב יותר, שאין כאן מקומו, מה מידת הזיקה הממונית של הבעלים, למ"ד טובת הנאה ממון. הריטב"א בקידושין (נח:): דן בדבר, בהקשר של 'הגונב טבלו של חברו', ומציע שתי אפשרויות: א. חייב בדמי טובת ההנאה; ב. חייב בדמי כולו. ייתכן ששתי אפשרויות אלו, משקפות את המחלוקת שהצגנו בשורות האחרונות, ואכמ"ל.

זאת באופנים שונים⁵; ליבי נוטה לכך שהתורה עיצבה עמדה של 'משקיע בשבט הכהונה', עמדה הנובעת מחופש וזכות בחירה. מתנות כהונה מעצבות יחס מסוים בין ישראל לכהנים. מעבר לדאגה מעשית לפרנסת הכהנים, דגש התורה על אופן הנתינה מלמד לענ"ד על אופיים של יחסים אלו. העובדה שלבעלים זכות בחירה לאיזה כהן לתת, מציבה את הבעלים בעליונות מסוימת על הכהנים. זו תוצאה מפתיעה למדי. הצעתי היא שהתורה הייתה מעוניינת בנתינה אקטיבית של הבעלים, שבה אינו רק נכנע מפני צו התורה, אלא מפרנס אקטיבי של שבט הכהונה, מעין תורם המפרנס מוסד תורני ובכך נעשה לשותף בפירותיו הרוחניים⁶.

במתנות עניים לא קיימת לבעלים זכות בחירה, ואף הבעלים אינו אקטיבי כלל. יתר על כן, יש מקום לטעון שמצוות עזיבה מתקיימת ביחס לשדה, ולא ביחס לתבואה⁷. אך גם אם המצווה מתקיימת בתבואה, קיים פער בין מתנות עניים למערכת המעשרות (הדומה, בהקשר זה למתנות כהונה): אדם מפריש מעשרות מתוך תבואתו ומביאם ליעדם. אך במתנות עניים, העניים באים ואוספים את מתנותיהם יחד עם

5. הערת מערכת (ע.א.): ניתן להציע נימוקים נוספים לדין זה: אכילת תרומה טעונה טהרה, ולא כל כהן מתאים לכך. ובעיקר: מתנות כהונה ולויה נועדו "לתת מנת הכהנים והלויים למען יחזקו בתורת ה'" (דה"ב ל"א, ד), במסגרת תפקידם "יורו משפט ליעקב ותורתך לישראל" (דברים ל"ג, י), ומכאן לומדת הגמרא (סנהדרין ז, ב וחולין קל, ב) שיש לתת את המתנות לכהן תלמיד חכם (ועיין ירושלמי מעשר שני ה' ג). היכולת של הבעלים לבחור את הכהן והלוי מאפשרת ברירה בין אלו שמתמסרים לתורה ועבודת ה' ובין אלו שפחות. טעם אפשרי אחר להבחנה בין כהן לעני: למנוע תחרות שתבזה את הכהונה, ככהן המחזר בבית הגרנות.

6. אודה ולא אבוש שבתחילת כתיבת המאמר ראיתי הלכה זו כיסודית ומכוננת בנוגע למתנות כהונה. אולם לאחר העיון בנוגע למעמד הממוני של מתנות כהנים, נוכחתי לראות שיש בסיס רב לטעון שקיימת זיקה ממונית לכהנים, וודאי שהזיקה הממונית של הבעלים – אם קיימת – הינה חידוש נקודתי, הנלמד מ'טובת הנאה' ממון. (עיין בהקשר זה בהרחבה בהערה 42) לאור זאת, נאלצתי לוותר על עוקצה של טענתי המקורית. נראה שהבעלים אינו מפרנס מממונו שלו את הכהנים, אלא שהתורה עיצבה את מעורבותו ושותפותו בשבט הכהונה, על ידי זכות הבחירה.

7. חידוד לשאלה זו עולה מדברי הירושלמי (פאה ז', ג) בנוגע ללקט: "דאילפא שאל לקט בנשירתו מהו שיקדש". אילפא שואל מאימתי חל על לקט מעמדו המיוחד: משעת הנשירה מהמגל, או משעה שנקלט בארץ. ייתכן שיסוד החקירה הוא האם הלקט הוא חלק השדה ששייך לעניים (המוגדר מראש באופן כללי ולא מדויק), או שמדובר בדין בקציר. לפי ההבנה הראשונה, משתפים את העניים בשדה כחלק ונחלה, ואילו לפי הכיוון השני משתפים את העניים בפעילות החקלאית. דומני שהדגש על דיני הקצירה, כמו "כלל אמרו בפאה כל שהוא... ולקטתו כאחת... חייב בפאה" (משנה פאה א', ד), מטה את הכף להבנה שזהו דין בקצירה.

הבעלים בשדהו שלו. ניתן לראותם כשותפים יחד עמו בשדה. בעוד במצוות נתינה, הבעלים שבוחר למי לתת משמש כמשקיע ומפרנס של שבט הכהונה, במצוות עזיבה - הוא נעשה לשותף עם העניים בשדהו.

כעת, נראה שניתן להבין את מצוות עזיבה בשתי צורות: א. על הבעלים לעזוב חלק מסוים, משום שאינו שלו. ב. על הבעלים לוותר על חלק משדהו לטובת אחרים.

מסתבר שלשתי ההבנות, מצוות עזיבה כרוכה בשותפות עם עניים בשדה. ההבדל בין שתי ההבנות הינו בשאלה האם זו נקודת המוצא - התורה הפקיעה חלק מרכושו של אדם, או שזו המצווה - התורה ציוותה על אדם לשתף אחרים בשדהו.

נראה כי שתי הבנות אלו תלויות בשאלה האם קיימת מצוות עזיבה מלכתחילה, או שמצווה זו מתייחסת למצב שאדם עבר וכילה את שדהו, וכעת עליו לתקן את מעשיו, וכפי שיתבאר.

תעזוב דמעיקרא

התנאים נחלקו האם קרבן עולה מכפר על אי-קיום מתנות עניים (וימא לו, א-ב):

ומתודה... ועל עולה עון לקט שכחה ופאה ומעשר עני, דברי רבי יוסי הגלילי.
רבי עקיבא אומר: אין עולה באה אלא על עשה, ועל לא תעשה שניתק לעשה.
במאי קא מיפלגי?

אביי מבאר שנחלקו האם 'לא תכלה' הוא לאו הניתק לעשה. שאלה זו תלויה בעיתויה של מצוות עזיבה:

אביי אמר... והכא בתעזוב קא מיפלגי. דרבי עקיבא סבר: תעזוב - מעיקרא משמע, ורבי יוסי הגלילי סבר: השתא משמע.

לדבריו, נחלקו התנאים האם מצוות עזיבה מוטלת מראש על האדם, ומהווה מצוות עשה החופפת ללאו ד'לא תכלה'. או שמא, מלכתחילה אין מצוות עשה כלל, שהרי מדובר בציווי פסיבי. מצוות העשה תקפה רק כאשר אדם עבר על הלאו, ומאפשרת לו לתקן את עווננו. ובמצב זה, האיסור הוקלש, ומוגדר כ'לאו הניתק לעשה'.

ממחלוקתם משתקפת שאלה עקרונית בנוגע למתנות עניים: אם אין מצוות עשה מלכתחילה, הרי שאין קיום חיובי בהותרת הפאה. אדם נמנע ממעבר על איסור 'לא תכלה' גרידא. מסתבר שנקודת המוצא היא שחלק מהשדה כלל לא שלו, ולכן אסור לו לנגוס בחלק של אחרים.

ניתן היה ללכת שלב נוסף, ולטעון שבאופן בסיסי אדם מותר משהו לה', מתוך הכרה בבעלותו,⁸ אלא שה' מנתב את חלק השרה לעניים. הבנה זו נשללת מגמרא מפורשת (חולין קלד, ב):

לוי זרע בכישר, ולא הוו עניים למשקל לקט, אתא לקמיה דרב ששת, אמר ליה: לעני ולגר תעזוב אותם – ולא לעורכים ולא לעטלפים.⁹

כאשר אין עניים זמינים, אין חובה להשאיר לקט, וכן שאר מתנות השרה.¹⁰ עולה מכך שהנתינה ממוקדת בעניים. לא מדובר בנתינה לה' שמועברת לעניים, שהרי במצב זה היה מתבקש להותיר פאה גם ללא עניים שיהנו ממנה.¹¹

8. אולי ניתן לסייע טענה זו ממיקומה של מצוות פאה. מצווה זו נכתבה בתורה בפרשת קדושים, בפרשיה שבה שני איסורים נוספים העוסקים בפאה: "לא תקפו פאת ראשכם ולא תשחית את פאת זקנך" (ויקרא יט, כז). ייתכן שמשמעות איסורים אלו היא, שאין להשתלט על השרה, וכן שיער הראש באופן מושלם. יש להותיר סימן מסוים בו לא נוגעים והוא נותר לה'. יש לסייע שמצוות הפאה השונות אינן צמודות זו לזו, ואדרבא – פאת השרה צמודה לאיסור גול. צמידות זו עשויה להוביל למסקנה הפוכה, לפיה מצוות הפאה משקפת את זכות העניים בשדה. ניתוח פרשייה זו תלוי במידת החשיבות שניתן להקבלה הלשונית המתבטאת במילה 'פאה'.

הסבר זה עולה אף מדברי האבן עזרא: "כאשר נתת להשם האימורים כן תתנו מקציר ארצכם לכבוד השם לעני ולגר" (ויקרא י"ט, ט).

הכוזרי (ג, יא) מבחין בהקשר זה בין פאה לשאר מתנות העניים: "ושמירת הפאה והערלה וקדש הלולים. וכללו של דבר שישמור מהענינים הא-להיים מה שיוכל..."; ומאידך: "התורות המנהגיות, כמו... והזהר במאזני צדק, אבני צדק, ואיפת צדק והין צדק, ועזיבת הלקט והעוללות והפארות, והדומה לזה...".

(הערת מערכת (ע.א.): בתרגום הרב שילת עמ' עא: "והפאות!" אכן צ"ע מה יהיה בין "הפאה" ו"הפאות", ואם נפרש ש"הפאה" קמייתא היא פאת הראש והזקן, קשה להבין את הקשר ל"לא עברתי ממצוותיך ולא שכחתי" שהזכיר בהמשך.)

9. וכן מהירושלמי (פאה ח, א): "תני מתנות עניים שבשרה שאין עניים מקפידו עליהם הרי הן של בע"ה... רבי בון בר חייא בעי ויש אדם קורא שם פאה לעצמו תני ר"ש ב"י לעני ולגר תעזוב אותם ולא לעורכים ולעטלפים".

10. ר' חיים קנייבסקי (דרך אמונה ביאור הלכה, מתנות עניים א, י) טען בשיטת הרמב"ם – גם לדבריו, בניגוד לשאר הראשונים – שיש חובה להפריש את הפאה, אלא שיכול מיד לזכות בה: "ונלענ"ד דעת רבנו דגם אם אין עניים כלל מ"מ אסור לו לכלות שדהו ולעבור על הלאו של לא תכלה אלא צריך לקרות שם פאה אבל אחר שקרא שם פאה אין עליו מצות תעזוב שלא אמרה תורה לעזוב לעורכים ולעטלפים ולכן יכול מיד לקחתו לעצמו ושאחר שקרא שם פאה י"ל ששוב אין עובר על לא תכלה אלא על גול עניים". וכן במקום אחר (דרך אמונה, מתנות עניים א, יג, ס"ק עט) כתב: "ודעת רבנו דמ"מ חייב לקרות עליהן שם

פאה כדי שלא יעבור על לאו של לא תכלה (וכן בשאר מתנ"ע חל עליהן שם מתנ"ע) ואח"כ יכול לזכות בהן מדין יאוש".

לפי דבריו, יש מקום רב לומר שאיסור 'לא תכלה' הינו מצווה כלפי שמיא המביעה את אדנותו יתברך. אלא שהקב"ה מנתב את רכושו לעניים, וכאשר אין עניים מתירו לכל אדם. יסוד פירושו בדברי הרמב"ם נובע מדברים מפתיעים של הרמב"ם. הרמב"ם מציין את דברי הגמרא בחולין 'לא לעטלפים ולא לעורבים' ביחס למצב ש"פסקו העניים לבקש ולחזור עליהם", ולכן "הרי הנשאר מהן מותר לכל אדם". דברי הרמב"ם אכן מפתיעים, אך ר' חיים קנייבסקי נאלץ להגיע לדוחק עצום, לענ"ד, מדוע במציאות שאין עניים, או שעניים לא מקפידים על מרכיב מסוים - היבול נותר ברשות בעל הבית, ואלו דבריו (ביאור הלכה שם): "והא דלא אמרי' הרי הוא לכל אדם משום דבעה"ב כשקורא שם פאה מיד זוכה בזה משא"כ אחר שהלכו הנמושות שאין בעה"ב יודע מתי יזכה וגם בעי עומד בצד שדהו אם אינה משתמרת אבל ה"ה כאן אם יקדים אדם אחר לזכות בהן מיד שבעה"ב יקרא שם פאה יהי' שלו".

ועוד, כפי שהוא מציין, מהגמרא בחולין עולה לכאורה שלא נדרשת הפרשה במציאות זו. הגמרא מנגידה בין מתנות הטובלות למתנות עניים במציאות שאין עניים: "שאני תרומה - טבלה, ולא סגיא דלא מפריש לה".

אך תורה היא וללמוד אני צריך. לענ"ד, נראה לבאר בדברי הרמב"ם ש'לעניים ולא לעורבים' הינו גבול של מתנות השדה, הן בתחילת יצירתם, והן כגבול למצוות העזיבה - כאשר עניים התייאשו מלאסוף את מתנות השדה, מתבטלת חיוב עזיבה (לא מדיני ייאוש כהפקר, אלא מדיני מצוות עזיבה). נדמה שהצעה זו עוקפת את הקשיים ואריכות הדיון שעולה מהצעת הגר"ח שליט"א.

11. הערת מערכת (ע.א.): הוכחה זו אינה נהירה לי: האם נתינה לה' צריכה להיות חסרת משמעות ותועלת מעשית?! אכן כך אנו נוהגים בתרומה טמאה, להפריש ללא תועלת מעשית, אבל זו תוצאה שבראית התורה היא צדדית ומקרית.

תשובת הכותב: יש להבחין בין נתינה לה' ככתובת המקבלת כביכול את המתנה, ובין נתינה לשם ה' כקידום מטרתיו בעולם. נתינה לה' ככתובת - במהותה אינה בעלת תועלת מעשית, שהרי אין לו תועלת בה. לעומת זאת, פעולות לשם ה' הן שם כללי לכל המצוות כולן, ואין כוונתנו אליהן.

נפרט יותר: לנתינה לה' אופי מעשי פעמים רבות, למרות שלדברינו אין בה תועלת מעשית. בחלק מן המקרים הקב"ה מנתב את הנתינה לאופנים שמשמעותיים עבורנו באופן סמלי (כקרבנות), כאשר אלו מסמלים באופן ישיר את הנתינה לגבוה. אך בנתינה ליעד אנושי, חשוב ככל שיהיה, לא ניתן לראות נתינה לה' ככתובת, אלא אם קיימים שני שלבים - לפחות מבחינה לוגית: אדם נותן לה'; הקב"ה מנתב את המתנות ליעד ריאלי מסוים. היישום הקלאסי של שני הרבדים הוא הפער בין מצוות הפרשה למצוות נתינה, אם כי בדברי הרמב"ם ביחס לתרומה גדולה (תרומות א, יא), אנו מוצאים ניתוב מעשי של התרומה לכהנים, אף ללא מצוות נתינה. עיין בהקשר זה במאמרו של הרב יצחק בן רוד,

בניגוד לכך, אם קיימת מצוות עשה מלכתחילה, הרי שכל תהליך מתנות עניים הוא קיום חיובי של הבעלים. למרות שאופן הפעולה הוא פסיבי, הבעלים הוא הנותן לעניים. מסתבר שמהות מצוות עזיבה היא 'וויתור' על חלק משדהו. הימנעות מקצירת כל שדהו אינה נובעת מכך שחלק מהשדה מלכתחילה אינה של הבעלים, אלא שהתורה דורשת ממנו לוותר על חלק משדהו לטובת אחרים.

ניתן לקרוא את המדרש הבא לאור שתי הבנות אלו (מדרש אגדה בוכר; ויקרא פרשת קדושים פרק יט סימן ט):

צריך לך להניח לקט ושכחה ופאה, משום שנאמר וחי אחיך עמך (ויקרא' כה לו),
כי לא לבדך הנחילך הקדוש ברוך הוא את הארץ, כי לה' הארץ ומלוואה.

המדרש הולם ביתר פשטות את ההבנה הראשונה: המצווה נובעת מחלוקת הנחלות הבסיסית - הקב"ה הנחיל את הארץ לבעלים יחד עם העניים. אך ניתן לפרשו אף לפי ההבנה השנייה, כמצווה וייעוד: התורה הנחילה לאדם את שדהו במטרה שישתף עמו אחרים.

הגמרא במכות מכריעה, בפשטות, כמו דעת רבי יוסי הגלילי, ש'לא תכלה' הינו לאו הניתק לעשה (טז, ב):

והא איכא פאה, דרחמנא אמר: לא תכלה פאת וגו' לעני ולגר תעזוב אותם וגו', דמשכחת לה בקיימו ולא קיימו ביטלו ולא ביטלו, דתנן: מצות פאה להפריש מן הקמה, לא הפריש מן הקמה - מפריש מן העומרין, לא הפריש מן העומרין - מפריש מן הכרי עד שלא מירח, מירחו - מעשר ונותן לו!

כל הדיון על "קיימו ולא קיימו", "ביטלו ולא ביטלו" שייך רק בלאו הניתק לעשה. כמו כן, חיוב ההפרשה גם מהעומרין ומהכרי הוא משום שהלאו ניתק לעשה. וכן פסק הרמב"ם ביחס לכל מתנות העניים (מתנות עניים א', ה; וכן בספר המצוות, לא תעשה רי"ד):

הא למדת שכולן מצות לא תעשה הניתק לעשה הן.

למרות זאת, קיימות ראיות משמעותיות לכך, שגם לפי רבי יוסי הגלילי קיים עשה ד'תעזוב' אף מלכתחילה. הגמרא (תמורה ו, א) עוסקת בשאלה האם 'אי עביד מהני' - כאשר אדם עובר על לאו, האם הצליח במשימתו השלילית וכעת האיסור בטל או שהאיסור עומד בתוקפו. לדוגמה, מביאה הגמרא את המקרה שאדם כילה את פאת

"יעדן וייעודן של מתנות כהונה", עלון שבוע 166. בכל אופן, לפי דברינו, גם כאשר אין תועלת ריאליית והרובד השני בטל, יש משמעות קריטית לעצם ההפרשה.

שדהו. אם סוברים ש'אי עביד לא מהני' הרי שלמרות האיסור שעבר, עליו להותיר את הפאה במצבה העדכני, כעומרים.

הגמרא מקשה מפאה, בה קיים חיוב לאחר הכילוי, על אביי הסובר שאי עביד מהני:

והרי פאה, דרחמנא אמר: לא תכלה פאת שדך בקוצרך, ותנן: מצות פאה - להפריש מן הקמה, לא הפריש מן הקמה - יפריש מן העמרים, לא הפריש מן העמרים - יפריש מן הכרי עד שלא מירחו, מירחו - מעשרו ונותן לו, משום רבי ישמעאל אמרו: אף מפריש מן העיסה. תיובתא דאביי! אמר לך אביי: שאני התם, דאמר קרא (עזב) תעזוב תעזוב יתירא.

אביי משיב שחובת הפרשת הפאה נובעת ממצוות עזיבה, ולא מאיסור כילוי. אולם מלשונו של אביי, עולה שקיימת מצוות עזיבה הקדומה לה, שהרי הלכה זו נלמדת מ'תעזוב יתירא'. מכפילות לשון 'תעזוב' בתורה עולה שקיימת מצווה גם כשהבעלים כילה את פאת השדה. אך מצוות העזיבה המקורית תקפה מ'עיקרא'¹².

גם לפי רבא, הסובר ש'אי עביד לא מהני' יש צורך ב'תעזוב יתירא'. הגמרא בב"ק עוסקת בדעת רבי ישמעאל שמצווה להפריש פאה מן העיסה, ומנסה להוכיח ממנה ש'שינוי במקומו עומד'. רבא דוחה בטענה שמדובר בדין ייחודי במתנות עניים (צד, א):

אמר רבא: ממאי?... ועד כאן לא קאמר ר' ישמעאל התם - אלא לענין פאה, משום דכתיב תעזוב יתירא.¹³

כך שכאמור, קיימת מצוות עזיבה מעיקרא לכו"ע.

12. הערת מערכת (ע.א.): ומניין שזו אליבא דריה"ג? שמא אביי נצרך לזה אליבא דר"ע? והרי מראיית הגמ' מפאה שאי עביד לא מהני ברור שהבינה ש"תעזוב" מעיקרא הוא! ועיין מנ"ח (רטז, יד).

תשובת הכותב: ייתכן בהחלט שהגמרא נסובה לדעה שאין עזיבה מלכתחילה, והמצווה שקיימת תחילה היא איסור כילוי, ועוד צ"ע בדבר.

13. יש להעיר שבגמרא בתמורה נראה שרבא נזקק לתעזוב יתירא עבור "המפקיר כרמו, והשכי' לשחר ובצרו - חייב בפרט ועוללות בשכחה ובפאה, ופטור מן המעשר". תוספות מסבירים שבגמרא בתמורה ביאר את דעת ת"ק החלוק על רבי ישמעאל. גם לפי הגמרא בתמורה ברור שקיימת מצוות עזיבה בסיסית מראש, ורבא מגייס רק את 'תעזוב יתירא' לצורך המפקיר כרמו. לדעה זו, די ב'תעזוב' אחד עבור שינוי המצבים השונים של הפאה, משום שלדעה זו אומרים 'אי עביד לא מהני', וגם 'שינוי במקומו עומד', כך שמצוות העזיבה המקורית עומדת בתוקפה בכל מצב.

נעיר שבחרנו להציג את דברי רבא בגמרא בב"ק בגוף דברינו, לאור פסק ההלכה של הרמב"ם כרבי ישמעאל (מתנות עניים א, ב).

נוסיף שמסקנה זו עולה מדברי הרמב"ם בפתיחה להלכות מתנות עניים. כך מגדיר הרמב"ם את המצוות:

- (א) להניח פאה. (ב) שלא יכלה אותה.
- (ג) להניח לקט. (ד) שלא ילקט הלקט.
- (ה) לעזוב עוללות הכרם. (ו) שלא יעולל הכרם.
- (ז) לעזוב פרט הכרם. (ח) שלא ילקט פרט הכרם.
- (ט) להניח שכחה. (י) שלא ישוב לקחת השכחה.

שמה עולה מדבריו, שמצוות העזיבה קודמת לאיסור הכילוי, ואינה מהווה רק תיקון אפשרי ללאו. הרמב"ם אינו מציין זאת בהלכות, משום שברמה המעשית אין פעילות שאדם נדרש לעשות לשם כך מלבד הימנעות מכילוי השדה.¹⁴

ספר החינוך כותב בפירושו שקיימת מצווה מעיקרא, מלבד המצווה לתקן את האיסור במקרה שכילה את שדהו (רטז):

ועובר עליה ולא הניח פאה בארץ בזמן שהיא בישובה, ביטל עשה זה וחייב לתת מן הפירות שיעור הפאה לעניים... אבל כל זמן שיש בידו מן הפירות נותן מהן ופטור בכך, לפי שהלאו הזה הוא לאו שניתק לעשה.

אם כן, נסיק כי במתנות העניים לא מדובר בחלק העניים שהתורה הקנתה לעניים מראש בשדה, ועל הבעלים רק לשתף פעולה עם מצב זה, אלא בייעוד ומצווה המוטלת על הבעלים לוותר על חלק משדהו לטובת עניים. הבעלים מצווה לוותר על חלק משדהו, ולשתף בה עניים.

בין קווי פרשת המים

בפתח המאמר, ראינו כי שתי הלכות מבדילות באופן ברור בין התחומים - נתינה ועזיבה; חיוב עני וכהן על שלהם. אך עיון בהלכות מראה כי קווי פרשת המים אינם זהים, ומעשר עני עומד בתווך.

בנוגע לחיוב כהן ועני על שלהם, שנינו (חולין קלא, ב):

ומעשר עני המתחלק בתוך הבית... ואפי' עני שבישראל מוציאין אותו מידו, דאמר ר' אילעא: גמר לגר לגר מהתם, מה להלן - מוזהר עני על שלו, אף כאן - מוזהר עני על שלו.

14. ועדיין צ"ע מדוע בפ"א ה"א - כאשר קבע שצריך להניח מקצת שדהו - לא ציטט את מצוות העזיבה החיובית. אף בדרך אמונה, ביאור הלכה, מתנות עניים (א, ד) דייק מדברי הרמב"ם שאין מצוות עשה מלכתחילה.

לומדים בגזירה שווה בין המצוות שאף במעשר עני, עני מוזהר על שלו. עולה מכך, שמעשר עני משתייך למערכת מתנות העניים.

לעומת זאת, בנוגע למעורבות הבעלים, התמונה שונה לחלוטין. באותו עמוד שנינו:

ומעשר עני המתחלק בתוך הבית יש בו טובת הנאה לבעלים מאי טעמא? נתינה כתיבא ביה.

הגמרא קובעת בכירור שבמעשר עני "טובת הנאה לבעלים", בדומה למערכת מתנות הכהונה.¹⁵ הדבר נובע, מן הסתם, מהשתייכותו למערכת המעשרות. ניתן, אם כן, לפצל בין שני רבדים בבחינת היחס בין המערכות: מצד היעד קיימת חלוקה ברורה בין מתנות עניים למתנות כהונה – ולכך השלכה בולטת בנוגע לחיוב כהן ועני בתבואתם; אך ייתכן שגורמים אחרים קובעים את השייך ההגדרתי. ההקשר שבו ניתנות המתנות (בית לעומת שדה) וגורמי החיוב (מירווח וכדומה) מעצבים מסגרת ומערכת שאינן תלויות באופן ישיר וחד-משמעי ביעד המתנות. דין טובת הנאה מבחין בין "מערכת המעשרות" ל"מתנות השדה", ואינו מייצג הבחנה כללית בין מתנות עניים למתנות כהונה.

כדי ללבן סוגיה זו, עלינו להעמיק יותר בדין טובת הנאה במעשר עני. ראשית, בדברי הגמרא הופיע ביטוי הנראה כמיותר: "ומעשר עני המתחלק בתוך הבית". מה פשר

15. דיוננו להלן יתמקד בתלמוד הבבלי. בתלמוד הירושלמי התמונה שונה, וייתכן שמעשר עני משתייך למתנות עניים לכל דבר ועניין. המשנה בגיטין (פ"ג מ"ז) עוסקת במצבים של הפרשת תרומות ומעשרות לטובת כהן מסוים, לוי מסוים ועני מסוים: "המלוה מעות את הכהן ואת הלוי ואת העני להיות מפריש עליהן מחלקן מפריש עליהן בחזקת שהן קיימין ואינו חושש שמא מת כהן או לוי או שמא העשיר העני". הירושלמי מבאר שמדובר במכרי כהונה ולוייה, מצב מוכר בש"ס שבו הכהנים והלויים זוכים במתנות עוד לפני שהגיעו לידיהם, ומקשה על כך: "והא תנינן עני, ויש מכר לעני?". הירושלמי שולל את האפשרות לייעד את המתנות לעני מסוים. מדוע? המשנה למלך (מעשר ז, ו) הציע שלפי הירושלמי אין טובת הנאה לבעלים במעשר עני כלל: "והירושלמי אפשר דס"ל דגם במעשר עני המתחלק בבית אין בו טובת הנאה לבעלים ומש"ה הקשו ויש מכיר לעני". להלן נבסס אפשרות שקיים פער בין המערכות בנוגע ליחס בין מצווה לממון. מדברי הירושלמי בנדרים (יא, ג) עולה תמונה שונה. המשנה עוסקת במודר הנאה, וקובעת שניתן ליהנות ממתנות עניים שלו: "קונם שאיני נהנית לבריות... ויכולה היא ליהנות בלקט ובשכחה ובפיאה". הירושלמי מביא ברייתא המוסיפה מעשר עני: "תני ובמעשר עני". הירושלמי מבאר מדוע המשנה לא גרסה כן: "לית כאן מעשר עני. מעשר עני ניתן בזכיה ואילו בעזיבה". משם נראה שהירושלמי מצדד בעמדה שיש דין נתינה במעשר עני – לפחות בחלק מן המצבים, אם לא תמיד. אמנם, הירושלמי מביא ברייתא הסוברת שמעשר עני זהה לשאר מתנות העניים, כך שמסתבר שזו מחלוקת תנאים, ולפי המשנה למלך הירושלמי בגיטין סבר כשיטת תנאים הנגדית.

קביעה זו? רש"י כתב: "אבל מעשר עני הואיל ומתחלק בתוך הבית לאחר שהכניס תבואתו לבית - יש בהן טובת הנאה לבעלים". לדבריו, מדובר בנימוק ולא בהגדרה המצמצמת לסוג מסוים של מעשר עני, כך שאין שוני מהותי מדברינו לעיל.

שאר הראשונים, ראו לנגד עיניהם את הסוגיה בנדרים (פד, ב) שדנה במפורש בהלכה זו. הקשר הדיון בגמרא הוא היתר קבלת מעשר עני ממורד הנאה: אם המעשר מגיע מהבעלים עצמם, איסור הנאה עומד בתוקפו, אך אם הבעלים רק עוזב את התבואה - מותר למורד ההנאה לקחת את מעשר העני. הגמרא מעמתת בין שתי ברייתות בהקשר זה, ומביאה את תירוצו של רבא:

רבא אומר: כאן במעשר עני המתחלק בתוך הבית, דכתיבא ביה נתינה, ונתת ללוי לגר וגו', משום הכי אסור ליה לאיתהנויי; כאן במעשר עני המתחלק בתוך הגרנות, כיון דכתיב ביה והנחת בשעריך, שרי ליה לאיתהנויי.

מסוגיה זו, עולה שדינו של מעשר עני מפוצל בין שני שלבים שונים - בהיותו בשדה קיימת מצוות עזיבה, ובזמן היותו בבית קיימת מצוות נתינה. לאור זאת, מרבית הראשונים פרשו שהגמרא בחולין מגדירה באופן מצמצם באיזה מעשר עני קיימת טובת הנאה - "מעשר עני המתחלק בתוך הבית".

תוספות ביארו שקיימים שני דינים במעשר עני (חולין קלא, א ד"ה מעשר עני):

דוקא נקט המתחלק בתוך הבית דשני דיני מעשר הם אחד מתחלק תוך הבית ואחד מתחלק בתוך הגרנות כדמשמע בפ"ב דנדרים (דף פד): ואותו המתחלק תוך הגרנות אין לבעלים בו טובת הנאה אלא באותו המתחלק בתוך הבית.

תוספות ממשיכים ומבארים את מקורה של הכפילות בדרשת הפסוקים, בדברי מדרש הלכה שהיה לנגד עיניהם, ואינו מצוי בדינו:

ובספרי מפרש להו מקראי כתוב אחד אומר מקצה שלש שנים תוציא את כל מעשר תבואתך והנחת אלמא צריך להניחו בגורן ובאין עניים ונוטלין אותו וכתוב אחד אומר כי תכלה לעשר וגו' ונתת ללוי וגו' אלמא בתוך הבית מחלקו מדכתיב והנחת [צ"ל: ונתת] הא כיצד עד הפסח שהוא זמן גשמים ואם מניחו בחוץ נפסד מחלקו בתוך ביתו וזה מעשר עני המתחלק בתוך הבית מכאן ואילך שהוא ימי הקיץ מניחו בחוץ בגרנות ועניים באים ונוטלין אותו.

חלק מן הראשונים ביארו את הפער בין הדינים בסיבות צדדיות,¹⁶ אך לדברינו, נראה שהכפילות משקפת את מעמד הביניים של מעשר עני. מצד היעד - הוא שייך

16. הריטב"א (חולין קלא, א) סבר שעיקר המצווה הינה בשדה בדרך עזיבה, וההכנסה לביתו הינה אילוץ בעלמא: "מפני שעד הפסח זמן גשמים הוא והיה נפסד בגורן, אם מניחו שם, מפני שעד הפסח גשמי שנה, ולפיכך אמרה תורה שיכניסנה לביתו כדי שלא יפסד, וכדי

למערכת מתנות העניים לחלוטין, אך מצד המסגרת וגורמי החיוב - הוא שייך למערכת המעשרות, ובכך נספח למתנות כהונה.

נראה שבזמן שמעשר עני ניתן בשדה, קיים הקשר נוסף המשפיע על מעמדו. בהיותו בשדה - מעשר עני הינו חלק ממתנות השדה. לכן, בזמן זה, מאחר שהוא שותף למתנות העניים הן ביעד והן בהקשר והמסגרת - דינו מוכרע כחלק ממתנות העניים לכל דבר ועניין. אך בזמן היותו בבית, קיים נתק גמור בינו לשאר מתנות העניים, ולכן השתייכותו המסגרתית למערכת המעשרות גוברת.

נבאר זאת יותר: כפי שראינו, מהות מתנות השדה היא וויתור לעניים על חלק מהשדה. העניים נעשים לשותפים בשדה עם הבעלים. בעוד מעשר עני בשדה ניתן להתייחס לנתינתו כהענקת חלק בשדה - והדבר נעשה בעזיבה. אך כאשר המעשר בבית, מדובר ביכול חקלאי גרידא. העברתו ליעדו נעשית על ידי נתינה.

להזהיר עני על שלו

נעמיק יותר בדין המבדיל בין מתנות כהונה למתנות עניים: חיוב כהן ועני במתנות. ראינו כי כהן פטור מנתינת מתנות כהונה, ואילו עניים חייבים במתנות עניים.¹⁷

שיהא זריז בכך נתנה לו תורה בו טובת הנאה, והיינו דכתיב ונתת הרשות בידך ליתן למי שתרצה".

לדברי הריטב"א, גם במעשר עני הניתן בתוך ביתו הייתה צריכה להיות מצוות עזיבה, אלא שהתורה רצתה לזרז אדם במעשיו על ידי טובת הנאה. ניתן לעדן מעט את טענתו, ולומר שהתורה אכן ציוותה על אדם להכניס את התבואה לרשותו מסיבות טכניות, אך טובת הנאה הינה נגזרת טבעית מכך שהנתינה מוטלת עליו. תוספות הרא"ש אחז בעמדה הפוכה. לדבריו, באופן בסיסי קיימת חובת נתינה, אלא שחובת הביעור מבטלת את טובת הנאה: "כאן במעשר עני המתחלק בגרנות כיון דכתיב והנחת בשעריך שרי ליה לאיתהנווי פירוש לפי שהוא שעת הביעור והפקר הוא לכל". אולם, גם דבריו אינם חד-משמעיים שהרי מנמק באופן צדדי גם את הנתינה בבית: "כלומר כל השנה כולה עד הפסח היה מחלקו בתוך הבית כי לא היה יכול להניחו בגורן מפני הגשמים". יש לציין שלפי שיטתו הנתינה בבית קודמת לעזיבה בשדה, בשונה מדעת ראשונים אחרים, ולא נרחיב בכך.

גם לרמב"ם עמדה ייחודית בביאור שני הדינים במעשר עני, ונעסוק בה בשלהי המאמר. בנקודה זו עלינו להזכיר שוב את דברי רש"י בב"מ (יב, א), ממנו עולה שחיוב עני על שלו נובע מהגדרתו כעשיר. לכאורה, ניתן להסיק מכך שגם במתנות עניים הולכים לפי מבחן התוצאה, אלא שבעל השדה מוגדר כעשיר. אולם כפי שביארנו, קשה לקבל הגדרה שרירותית ביחס מעמדו הממוני של בעל השדה, שאף אינה כוללת אלא נקודתית: בעל השדה עדיין מוגדר כעני, ויכול לקבל צדקה ואף לקבל מתנות עניים משדה חברו. הגדרתו כעשיר הינה ביטוי המאפיין מצוות אלו. במצוות אלו בעל הרכוש מצווה לשתף אחרים,

בנקודה זו עלינו להעלות שאלה יסודית, שעשויה להכריע בין התחומים: האם חיוב המתנות הינו דין בתהליך או בתוצאה? במילים אחרות, האם המצווה מתמקדת בתכלית של פרנסת הכהנים והעניים, או שעצם תהליך העברת המתנות ליעדן כרוך בערך מסוים, שיכול לחייב לברו במצווה.

בשני התחומים, על פניו נראה שמצד התוצאה במצבים אלו - אין טעם בנתינה. מתנות הכהונה נמצאות כבר ביד כהן, וכן מתנות העניים נמצאות כבר בידי בעליהן העני. אין טעם בהוצאה מעני לעני, ומכהן לכהן - אם המצווה מתמקדת בפן המעשי של פרנסה.¹⁸

ועצם היותו בעל הרכוש, משווה לו מעמד מקביל לעשיר, משום שמהות המצוות הינה שיתוף העניים בשדך.

אם המטרה הייתה פרנסת עניים במובן התכליתי, לא היה טעם להגדיר את בעל השדה כעשיר, אך אם יש משמעות לעצם הפרוצדורה של שיתוף עניים בשדה שלך, יש בכך טעם רב. לכן, נראה לענ"ד שגם לפי רש"י הערך הגלום בתהליך מתנות עניים משמש כיסוד מחייב, מלבד התוצאה הרצויה.

18. הערת מערכת (ע.א.): לענ"ד יתכן שהחובה להוציא מעני לעני נובעת מהטעם הפשוט שקשה להוכיח מיהו עני. כאשר העני עומד ומבקש מאחרים - הם יכולים לברוק את זכאותו (גם בלקט שכחה ופאה, כשיבוא משהו שאינו ראוי יוכלו שאר העניים להתלונן). כאשר העני נדרש להוציא משלו - כל אחד יוכל להשתמש בטענה לעניות, וידי בית הדין תימלאנה עבודה במחקר כלכלי על כל אחד. לכן הבסיס הוא: כולם נותנים, ואח"כ יקבלו לפי בדיקה.

הסבר מעשי אחר לדינים אלו, ההבדל בין עזיבה לנתינה ואזהרת העני על שלו והפיצול במעשר עני בין הגורן לבית שידון בהמשך המאמר: במתנ"כ מטרת התורה היא שהכהנים יתפרנסו בכבוד, "למשחה" (במדבר י"ח, ח), ולכן ראוי שיקבלו כמות מכובדת. אולם במתנ"ע מטרת התורה שהעניים יקבלו כדי קיום, ולשם כך די במתנה מועטת. כאשר הנתינה היא ע"י הבעלים, הגיוני להניח שהכמויות תהיינה גדולות יותר, דהיינו שהבעלים יבחר לתת לכהן אחד או כהנים בודדים, ואילו מהעזיבה צפויים ליהנות עניים רבים יותר. בכך מוסבר גם הדין להזהיר עני על שלו: הדבר נועד למנוע מהעני לתפוס את כל מתנ"ע שברשותו ולאפשר לכל עני העיר ליהנות מהם. וזה כעין דברי רבי שמעון בשבת כג ע"ב: "בשביל ארבעה דברים אמרה תורה להניח פיאה בסוף שדהו... מפני גזל עניים - שלא יראה בעל הבית שעה פנוייה, ויאמר לקרובו עני: הרי זו פאה". לגבי מעשר עני, כאשר הוא מתחלק בגורן הכמות גדולה יותר מאשר מה שנשאר לקחת לביתו (ברור שהאפשרות הראשונית היא חלוקה בגורן, ובראשונים בנדרים פד, ב הסברים שונים למציאות שבה נשאר משהו לבית, ודומה שלפי כולם זוהי אפשרות צדדית). לכן בגורן צריכה להיות עזיבה, ובבית חלוקה ע"י הבעלים.

תשובת הכותב: קשה לסתור הצעות מעין אלו, ואסתפק בהצבעה על הנחת העבודה הלמדנית שמובילה אותי לכיוון אחר. כאשר דין מבריל בין שתי מצוות או שני תחומים,

אולם אם ערך הגלום בעצם מעשה הנתינה הוא הגורם הבסיסי, ייתכן חיוב גם במצבים אלו. בהעברת ממון ותוצרת חקלאית לעניים מתבטא ערך יסודי של דאגה לזולת. דבריו של בן פטורא: "מוטב שישתו שניהם וימותו, ואל יראה אחד מהם במיתתו של חבירו", מוכרים לנו היטב. על אף שלא התקבלו להלכה, אך הערך שהם מבטאים עדיין מהדהד. במתנות עניים, לא מדובר בהתנהגות אי-רציונלית, שהרי בעל השדה העני לא ימות מהותרת הפאה (שאם לא כן, הרי הוא פטור מנתינתה מחמת פיקוח נפש). במקרה זה, הותרת הפאה אינה תורמת לפרנסת עניים באופן כללי, שהרי גם בעל השדה הוא עני, אך מהווה קיום חשוב של דאגה לזולת. נחדד: לפי הבנה זו, המחייב של מתנות עניים הוא אחד: דאגה לזולת. דאגה לזולת מתבטאת בפרנסתו של עני אחר, הן כאשר יש תרומה כוללת לפרנסת עניים, והן כאשר יש תועלת לעני מסוים, אך לא לעניים כקבוצה כוללת.

לגבי מתנות כהונה, ייתכן שמשמעותן מתמצה בפן התכליתי של פרנסת הכהנים, ובכך מועצם הפער בין מערכת מתנות עניים למערכת מתנות הכהונה. **בעוד במתנות כהונה המוקד הינו בפרנסת הכהנים, במתנות עניים הערך הגלום בתהליך, דאגה לאחר, הוא הגורם הבסיסי.**¹⁹

באופן טבעי אחפש מה הוא מצביע על הכדלי האופי בין שני התחומים, ולא אחפש אילוצים מעשיים שעלולים לעקר את היכולת ללכך את יסודות התורה. ההיבטים המציאותיים חשובים מאוד, אך לענ"ד בעיקר ככלים להבנת אופי המצווה והמערכת, ולא כאילוצים שמכפפים את התורה לשנות את ההלכה. בנוסף אציין, שהגדרת העני כ'עשיר' לפי רש"י נראית כמסמלת עניין עקרוני (העני הוא בעל הרכוש בהקשר נקודתי זה, ועליו לפרנס את אחיו העניים), ולא "תעלול" מעין זה.

אודה שפעמים אנו מוצאים הסברים מעין אלו (כהסבר הריטב"א לכפילות הדינים במעשר עני), אך מידת המרכזיות שלהם תלויה בגישה למדנית. כל אחד יבחר את דרכו, ויבחן אותה לאור העובדות המתגלות בסוגיות שונות.

19. הערכת מערכת (ע.א.): להבנתי מטרת התורה במתנות כהונה ולויה אינה רק לדאוג לפרנסת הכהנים אלא יש לתורה עניין בתהליך של הנתינה. ראייה פשוטה מעניינה של תרומת מעשר, שניתנת לכהן בצורה סיבובית: מישראל ללוי וממנו לכהן, ולכאורה מבחינת צרכי הכהנים היה אפשר שישראל יפריש תרומה גדולה של 1% פלוס, כפי שעושים היום, ויעביר ישירות לכהן, ויתן ללוי 9%. התנועה הסיבובית נועדה ליצור כפיפות של הלוי לכהן. ובפשט המקרא נראה שמצווה זו התחדשה, או עכ"פ הודגשה, בעקבות חטא קורח ועדתו, הלויים שערערו על הכהונה, וכעת באה התורה לחייב את הלויים בקידוש הכהונה (ועיין שפת אמת קורה תרמ"ז). ראייה מסוימת נוספת ממצוות הפרשת חלה (במקום להוסיף בשיעור התרומה, כנ"ל), שמסתבר שבאה לשתף גם את האישה במתנות הכהונה, ולא רק את האיש בגורן, ובכך "להניח ברכה אל ביתך".

תשובת הכותב: אכן אני מסכים לך, ואציע כך בפסקה הבאה. אולם, חשוב לי להבהיר נקודה מסוימת. כאשר אני מצביע על חשיבות תהליך יש לך שני רבדים אפשריים: א.

יש מקום לפקפק בכך, ולטעון שגם מצד הערך הקיים בתהליך הנתינה, אין טעם בחיוב כהן על שלו. ייתכן שנתנה לכהן מסוים אינה נובעת מדאגה אישית לו ולצרכיו. אנו נותנים לכהן מסוים כנציג השבט, מתוך תמיכה בשבט הכהונה. אין טעם בכך כאשר הנותן הוא נציג השבט בפני עצמו. ועוד, וכי מה הטעם בהחסרת ברגים מצד אחד במכונה לטובת הצד השני?!

ועדיין, מירי ספק לא יצאנו, האם אכן במתנות כהונה המוקד הוא התוצאה, בעוד במתנות עניים המוקד הוא המעשה. נמשיך ונברר שאלה זו בפרק הבא.

מצווה וממון

הפרק הקודם הסתיים בספק האם יש להבחין בין מתנות כהונה למתנות עניים בציר תהליך-תוצאה; בפרק זה נבסס הבחנה זו.

נקדם את הדיון שלב נוסף על ידי עיון בשאלת היחס בין מצוות הנתינה לזיקה הממונית של המתנות ליעדן. יש לבחון את היחס בין המצווה לזיקה הממונית: האם הזיקה הממונית היא המצב הבסיסי שקבעה התורה, והמצווה היא לממש את אותו המעמד הממוני, או שמא הגורם הבסיסי הוא המצווה המוטלת על האדם, ומכוחה נוצר המעמד הממוני. נביא את לשונו של ר' אהרן קוטלר שמציג חקירה זו (משנת רבי אהרן, זרעים וטהרות, סימן ו):

דיש לכאר בשני אופנים, או דמשום מצות הנתינה שנצטוה בה ישראל המפריש והטילה חיוב על ממונו שחייבתו התורה להפריש המתנות מתבואתו וליתנן לשבט, מכח זה הופכות המתנות להיות ממון השבט. או שמא קביעות המתנות

יסוד הלכתי טהור - המחייב של מצווה הוא הפעולה או התוצאה. ב. טעמא דקרא למבנה כללי של מצווה מסוימת.

אעדיף מאוד למצוא טעם שנובע מההגדרה היסודית של יסוד החיוב, ולא כטעמא דקרא בעלמא. הדאגה לפרנסת הכהנים אינה רק טעמא דקרא, אלא הגדרת יסוד החיוב כממוני. המתנות הן חלק הכהנים ונחלתם, ולכן קיימת זכות ממונית (לפחות פוטנציאלית) המתבטאת בכך שכהן שתפס זכה בהם: "משפט - מלמד שהמתנות דין" (חולין קל:). מסיבה זו, מתנות כהונה נידונות כתחום ממוני (ואומרים המוציא מחברו עליו הראיה, כדלהלן). מצוות התורה היא לממש את הזכות הממונית של הכהנים.

בשולי הדברים אעיר, שאין מקום לטענתך בנוגע לחלה. מדובר בגורמי חיוב שונים לחלוטין (גם אם ניתן לפרש שלעיתים מתלכדים לפעולה אחת, ואכמ"ל). על פי המשנה (חלה ב', א) ודעה אחת בברייתא, תבואת חו"ל שנכנסה לארץ חייבת בחלה: "פירות חוצה לארץ שנכנסו לארץ חייבין בחלה". וכן בי"ד של כיבוש וחלוקה נתחייבו בחלה ולא בתרומה. הגמרא בכתובות (כה, א) מפרידה ביניהם, וטוענת שבזמן הזה רק אחת מן המצוות תקפות, עיי"ש.

להיות ממון השבט קודמת למצות נתינתן, דמאחר שעל פי דין התורה המתנות הן ממון השבט, צייתה התורה בהן וחייבה את הבעלים במצות הנתינה למקבליהן, דהמצוות עשה היא ליתן להם את ממונם.

נבחן חקירה זו על ידי עיון בשתי השלכות מרכזיות.

1. ספק ממון או ספק איסור

נדמה שמחלוקת ראשונים מפורשת בהקשר זה עולה בנוגע לדיני ספקות. במקומות רבים מובא שספק מתנות כהונה נחשב כספק ממון, והמוציא מחברו עליו הראיה. כך לדוגמא, מופיע בגמרא בחולין (קלד, א-ב):

ספק איסורא לחומרא, ספק ממונא לקולא; דאמר רב חסדא, וכן תני ר' חייא: שמונה ספקות נאמרו בגר, ארבע לחיוב וארבע לפטור... ראשית הגז, והמתנות, ופדיון הבן, ופדיון פטר חמור - לפטור.

מתנות כהונה הינן תחום ממוני, ועל כן ספקות בנוגע אליו נקבעים לפי כללים ממוניים. רבים הבינו ששורש המצווה בשיוך וייעוד ממוני לשבט הכהונה, כך שהרובד הממוני הוא הגורם הבסיסי.²⁰

המצב בנוגע למתנות עניים מורכב יותר. מחד, קיימת הלכה מיוחדת, לכאורה, המכריעה ספקות לחומרא:

ספק לקט - לקט... דאמר ר"ש בן לקיש: מאי דכתיב עני ורש הצדיק? צדק משלך ותן לו.

מאידך, בתחילת סוגיה זו, הגמרא מניחה באופן מוחלט שהלכה זו תקפה בנוגע למתנות כהונה. להלן, נתייחס לסוגיה זו, ולהבחנה האפשרית בין סוגי מתנות כהונה שונים. כעת, נתמקד בשתי גישות עקרוניות הקיימות בראשונים ביחס לספק מתנות עניים. מחלוקת זו עולה בעקבות דיון הגמרא בנדרים (ו, ב):

בעי רב פפא: יש יד לפאה, או אין יד לפאה?... כי קא מיבעיא ליה - כגון דאמר והדין ולא אמר נמי.

20. קונטרס הספיקות כלל א, אות ו; הפלאה כתובות טו; שערי יושר, שער ה, פרקים א, ו-ז; ברכת שמואל בבא בתרא, סימן טז אות ב. למעשה, טענה זו שנויה במחלוקת בין הפוסקים. עיקרון דומה הובא בשו"ת בית יצחק (ח"ב י"ד, קכ"ט ד), ובשו"ת בניין ציון לבעל הערוך לנר (החדשות, סימן קי"ז). מאידך, בשו"ת דגל ראובן (ח"א כ"ו, ד) דחה סברה זו בנוגע להליכה בממון אחר הרוב, וכן האור שמח (שו"ת רבינו מאיר שמחה ח"ב ב') כתב שלא אומרים ספק ספיקא בממון, למרות ששורשו באיסור.

הספק הוא כאשר אדם קובע פאה בשני מקומות, וקובע את הפאה המורחבת על ידי אמירת 'והדין' – ביטוי חלקי ולא מושלם. הגמרא לא מכריעה האם יצירת פאה באופן זה מועילה או לא. כיצד יש להכריע למעשה בספק זה?
הרשב"א כתב:

וסלקי הני כלהו בתיקו והלכך גבי קדושין ופאה וצדקה דאיסורא דאורייתא
אזלינן לחומרא אבל לגבי בית הכסא דאיסורא דרבנן לקולא.

וכן עולה מדברי הרמב"ן על אתר. לדבריהם, מתייחסים לפאה כאיסור תורה, אשר בספקותיו יש ללכת לחומרא.

הר"ן מביא את דברי הרמב"ן והרשב"א ומתקשה מאוד בדבריהם. לאור הסוגיה בחולין המשווה בין מתנות עניים למתנות כהונה, מסיק הר"ן שמדובר בספק ממוני והמוציא מחברו עליו הראיה:

ותמהני עליהן שהרי סוגיא מפורשת היא בסוף פרק הזרוע והלחיים (חולין דף קלד) שספק ממון עניים הרי הוא ספק ממון דאזלינן ביה לקולא לנתבע... אלא ודאי ספיקא דממון עניים לא מקרי ספיקא דאיסורא אלא ספיקא דממונא ולקולא ולפיכך איני מתחוויר בדבריהם ז"ל בזה.

משתקפות כאן שתי גישות עקרוניות. לפי הרשב"א ישנו פער מהותי בין מתנות כהונה למתנות עניים. מתנות כהונה הינן תחום ממוני, משום ששורש הדיון הוא ממוני, והמצווה מבוססת על היבט זה. בעוד מתנות עניים הינן תחום מצוותי ביסודו.²¹ יש היגיון רב בהבחנה זו. מתנות כהונה מהוות "חלק ונחלה" של הכהנים, כפי שכתבה התורה במקומות רבים. הגיוני מאוד שחלקם בתבואה ישויך להם מראש בתבואת כל איש ואיש. לעומת זאת, מתנות עניים הינן תחום של חסד. לא מדובר בזכות טבעית, אלא במצווה שחידשה התורה כלפי העני, ולכן ספקו לחומרא.²²

21. יש מקום משמעותי לערעור על ניתוח דברי הרשב"א והרמב"ן. בגמרא בנדרים מדובר על תוספת פאה, וניתן לראותה כעין נדר. ואכן, שניהם כוללים את צדקה ברשימת המקרים שיש להחמיר בהם משום שהם מן התורה, והרי בצדקה מדובר על בחירה התנדבותית לשייך ממון לעניים, ונראה ששורש הדיון בממון (וכ"כ במחנה אפרים, צדקה ב; חידושי ר' שמעון נדרים ז., ועוד). אמנם, לא כל המקרים בגמרא שווים – ברור שספק לגבי קידושין, אינו קשור כלל לדיני נדרים.

22. בנקודה זו, יש לעיין בדין ספק מעשר עני. מהגמרא יומא ט. עולה שנאמר לגבי המע"ה כמתנות כהונה: "מעשר ראשון ומעשר עני... המוציא מחברו עליו הראיה". ייתכן שמדובר במקרה נקודתי, וככלל דין מעשר עני כדין שאר מתנות עניים, אך בסמוך נראה שהתמונה שונה, ואכן מעשר עני אינו זהה לשאר מתנות העניים בנקודה זו.

לשיטת הר"ן התמונה שונה לחלוטין. אף במתנות עניים השיוך הממוני קודם למצווה.²³ המצווה היא לפעול לאור השיוך הממוני שקבעה התורה.²⁴ לקט, שכחה ופאה אינן פעולות של ויתור אדם על ממונו (כמצוות צדקה), אלא חלק ממוני שהקנתה התורה לעניים.²⁵ התורה הקנתה לעניים את 'שאריות השדה', ובכך נתנה להם חלק ונחלה בפעילות חקלאית. במונחים מודרניים, ניתן לומר שזו עמדה יותר סוציאליסטית.²⁶

23. לבירור דעת הר"ן יש להשוות לדבריו (על הר"ף חולין מד ע"ב) בנוגע לפטור מזיק מתנות כהונה משום 'ממון שאין לו תובעין', סוגיה שתידון להלן. הר"ן סובר שהפטור אינו נובע מבעיה מעשית לגבות, אלא מחוסר בסיס לתביעה: 'ומשמע לי דה"ק כיון דמתנות כהונה ממון שאין לו תובעין הוא נהי דכי איתנהו בעינייהו מיחייב משום מצוה כי ליתנהו בעינייהו אין כאן מצוה ולא דין ממון הילכך פטור לגמרי ולפיכך נראה לי דאפילו בבא לצאת ידי שמים פטור'. משמע מדבריו שכל עוד המתנות קיימות אין זיקה ממונית של הכהנים למתנות, והמצווה היא המחייבת. עולה מכך שהמצווה היא הגורם הבסיסי. אך יש לדחות גישה זו בצורתה הקיצונית. כפי שנראה להלן, בהכרח קיימת זיקה ממונית בין החפץ לכהנים (ולכן יכולים לזכות בו ללא קיום מצוות נתינה). כך שהדיוק מדברי הר"ן בחולין מאבד מתוקפו. עדיין, בהחלט ייתכן ששורש הזיקה הממונית הוא במצוות הנתינה. להבנה זו, נאמר שלפי הר"ן ספק בנוגע למתנות כהונה מוגדר כספק ממוני, למרות ששורש החיוב הממוני במצוות התורה. וכן משמע מדברי הגר"א (ח"מ קנ"ה, ג): "אף על גב שהווא דאורייתא, כיון דמילי דממונא אזלי לקולא, כמ"ש בס"פ הזרוע וש"מ, וע' ר"נ בנדרים ז' א'".

24. לעיל זיהינו הבנה זו עם התפיסה שאין 'תעוזב דמעיקרא'. העזיבה מהווה רק תיקון ללאו. ייתכן שלפי הר"ן זו התמונה, בשונה ממסקנתנו בסוגיות הגמרא ובדברי הרמב"ם. אך שמא ייתכן שקיימת מצוות עזיבה ראשונית, למרות שהציווי הוא רק לשתף פעולה עם קביעותיה הממוניות של התורה, וצ"ע. עמדה זו מקבילה לדעות הסבורות בנוגע לשביעית, ששביעית אפקעתא דמלכא היא (שו"ת מבי"ט ח"א סי' יא ושו"ת מהרי"ט ח"א סי' מג, ועוד), ובכל זאת התורה מצווה "והשביעית תשמטנה ונטשתה".

25. ייתכן שעמדה זו עולה מדברי הר"ש (פאה א, ו). הר"ש מבאר מדוע אין פטור לוקח בפאה, שהרי העניים זוכים מרשותו של בעל השדה, ומבאר: "ופאה נמי דפטרין בספרי מהאי קרא דובא הלוי אי לאו האי קרא הוה מחייבין להו לעניים דכיון דזכי להו רחמנא בהאי שדה תבואת זרעך קרינא ביה". משמע מדבריו שהפאה היא חלק העניים דמעיקרא. אולם, יש מקום לומר שכונתו איננה למישור הממוני הצרף, אלא לייעוד והמצווה שקיימים ביחס לשדה. ייתכן שהעובדה שהתבואה מיועדת לעניים, מפקיעה פטור לוקח, וצריך עיון בזה.

26. בנקודה זו יש לשים לב לפער עקרוני בין מתנות כהונה למתנות עניים. מתנות כהונה ניתנות מתוך ראשית רכושו של אדם. נתינת הראשית מהווה הכרה בחשיבותו ומעמדו הרם של המקבל. לעומת זאת, מתנות השדה ניתנות, או ליתר דיוק – נותרות, מאחרית רכושו. פאה היא חלק השדה שלא נקצר, ולקט, שכחה וחברותיהן אף הן שאריות של הקציר.

אכן, כך הסביר ר' משה פיינשטיין את מחלוקת הראשונים (אגרות משה יו"ד, א קנ):

ובזה נראה שהוי מחלוקת הרמב"ן והרשב"א והר"ן. דהרמב"ן והרשב"א סוברים כצד הב' דבפאה האיסור קדם לדין הממון שהאיסור עשה שיהיה ממון עניים ולכן הוא ספק דאיסורא שהוא לחומרא. והר"ן סובר כצד הא' דגם בפאה הוי דין הממון קודם שמחמת שהוא ממון עניים נאסר בהלאוין ולכן הוא ספק כמו בספק מתנות כהונה שהוא לקולא.

בהערות שוליים (22 ו-24) הצגנו ספקות אפשריים בזיהוי שיטות ראשונים אלו, בגלל פרשנות מקומית אפשרית לסוגיה בנדרים, ודבריהם עצמם בסוגיות אחרות. למרות זאת, נדמה כי אלו שתי עמדות יסוד החוזרות בדיונים על הסוגיה, ועל כן יש משמעות רבה לליבונן מעבר לכירור דעת ראשון מסוים. לכן, בהמשך המאמר נשתמש בניסוח המעורר "גישת הרשב"א", ו"גישת הר"ן". בפרט, בסעיף הבא נמשיך ונברר את גישת הרשב"א, לאור השלכה נוספת.

2. תבואה שגדלה אצל גוי

הגמרא בבכורות מביאה הלכה מפתיעה ביחס למתנות כהונה (יא, א-ב). טבלים שנלקחו מעובד כוכבים, ומירווחן נעשה על ידי ישראל, מחויבים בהפרשת תרו"מ, אך לא קיימת חובת נתינה ויכול להותירם אצלו:

אמר רבי שמואל בר נתן אמר רבי חנינא: הלוקח טבלים ממורחין מן העובד כוכבים - מעשרן והן שלו... אלא דמרחינהו ישראל מרשות עובד כוכבים, מעשרן - דאין קנין לעובד כוכבים בארץ ישראל להפקיע מיד מעשר, והן שלו - דאמר ליה: קאתינא מכח גברא דלא מצית אישתעיה דינא בהדיה.

הנימוק המופיע בגמרא לפיצול מפתיע זה הוא, "דאמר ליה: קאתינא מכח גברא דלא מצית אישתעיה דינא בהדיה". טענה זו שייכת באופן מובהק לתחום הממוני, ולא לתחום המצוותי.²⁷ חיוב ממוני אינו חל על יכולו של נכרי. עולה מכאן, שהבסיס

להרחבה בעניין זה, עיין במאמרו של הרב ד"ר אשר מאיר "מגיד מראשית אחרית", עלון שבות (143-144).

27. בהמשך מביאה הגמרא לימוד מפסוק "ואל הלויים תדבר ואמרת אליהם כי תקחו מאת בני ישראל, טבלים שאתה לוקח מבני ישראל - אתה מפריש מהן תרומת מעשר ונותנה לכהן, טבלים שאתה לוקח מן העובד כוכבים - אי אתה מפריש מהן תרומת מעשר ונותנה לכהן". אך לא ברור האם מדובר במקור חלופי, או השערה בהו"א. הרמב"ם (תרומות א', יא) משלב בין המקורות. בתחילה כותב: "מפני שהוא אומר... אני באתי מכח איש שאין אתם יכולין ליטול ממנו כלום". ולאחר מכן מוסיף: "ומפני מה אמרו לא יתן תרומת מעשר לכהן כתרומה גדולה לפי שנאמר בתרומת מעשר כי תקחו מאת בני ישראל את המעשר טבל שאתה לוקח מישראל אתה מפריש ממנו תרומת מעשר ונותנה לכהן, אבל טבל שאתה

למצוות הנתינה הוא מעמד ממוני של החפצא, שנקבע לפי הבעלים בשעת יצירת התשתית, הבאת שלישי. המצווה היא פרי של החיוב הממוני, ולא להיפך.²⁸ בסעיף הקודם ראינו עמדה זו כמוסכמת ביחס למתנות כהונה.

בנוגע למתנות עניים המצב שונה. במשנה בפאה עולה שפירות שגדלו אצל גוי חייבים בפאה אם נקצרו ברשות ישראל. המשנה עוסקת בגוי שהתגייר ופוטרת אותו אם נתגייר לאחר הקצירה (ד', ו):

עובד כוכבים שקצר את שדהו ואחר כך נתגייר פטור מן הלקט ומן השכחה ומן הפאה.

ניתן לטעון שאין משמעות לגידול ברשות ישראל או ברשות גוי. בשונה מהבאת שלישי שמהווה תשתית מוצקה לחיוב תרו"מ, חיוב מתנות עניים חל רק בשעת הקצירה. ר' אהרן קוטלר מדייק מהגמרא בב"ק שאכן יש משמעות לבעלות בשלב הגידול (צד, א):

המפקיר את כרמו, ולשחרר השכים ובצרו - חייב בפרט ובעוללות ובשכחה ובפאה, ופטור מן המעשרות.

הגמרא קובעת שאם חזר הבעלים וזכה בכרם, הרי שחייב במתנות עניים. רש"י על אתר דייק וכתב: "אף על גב דהפקר פטור מכולם... להכי אהני תעזוב יתירא דכתיב בכולהו לאתויי הפקר כי האי גוונא דהדר איהו וזכה ביה". לדבריו, רק כאשר הבעלים חוזר וזוכה פטור הפקר לא קיים, אך כאשר מישוהו אחר זכה, אכן הכרם פטור ממעשרות.

אף הרמב"ם כותב זאת בפירוש (מתנות עניים ה', כז):

לוקח מן העכו"ם אין אתה נותן לכהן התרומת מעשר שהפריש ממנו אלא מוכרה לכהן ולוקח דמיה". ר' אהרן קוטלר (שם) מסביר שהטעון הראשון נדרש בתחום הממוני, אך הלימוד מפסוק נדרש כדי להכפיף את מצוות הנתינה לדיון הממוני. ודבריו נאים ומתקבלים.

28. בהקשר זה, יש לשים לב שאין הכרח להכניס את כל מתנות הכהונה לסל אחד. הגמרא בבכורות (יא): מציעה: "דלמא, כאן - בתרומה גדולה, כאן - בתרומת מעשר?". אכן הרמב"ם פוסק באותה הלכה: "ומפריש תרומה גדולה ונותנה לכהן". הנתק בין מצוות הפרשה למצוות נתינה אינו קיים בתרומה. לתרומה אין שיעור, המימד הממוני שבה אינו נתפס כמשמעותי, אלא המימד הסמלי. בכך עקבי הרמב"ם לשיטתו, שאין למנות מצווה נפרדת להפרשת תרומה ולנתינתה, בשונה מהרמב"ן (השגות לספר המצוות שורש יב) שמפריד ביניהן.

המפקיר את כרמו והשכים בבקר וזכה בו לעצמו ובצרו חייב בפרט ובעוללות ובשכחה וכפאה שהרי שדך וכרמך אני קורא בו מפני שהיה שלו והרי הוא שלו, אבל אם זכה מן ההפקר בשדה של אחרים הרי זה פטור מן הכל.

עולה מדבריהם, שאכן גידול התבואה מהווה שלב תשתיתי לחיוב במתנות עניים. יש לשים לב ללימוד שהרמב"ם מביא: "שהרי שדך וכרמך אני קורא בו מפני שהיה שלו והרי הוא שלו". יש חשיבות לכך שהשדה היתה שלו בשלב הגידול.

למרות זאת, אנו רואים שבעלות נכרי בשלב הגידול אינה פוטרת מחיוב פאה. אם נבין שמשמעות שלב הגידול בשני התחומים דומה,²⁹ נסיק שהפער הדיני נובע מכך ששורש חיוב פאה במצוות התורה, ולא בשיוך ממוני שקבעה התורה. כפי שקבעה (כמעט) במפורש הגמרא בבכורות בנוגע לתרו"מ, בעלות נכרי פוטרת מחיובים ממוניים, אך לא ממצוות איסוריות. בכך נתמוך בגישת הרשב"א כנגד הר"ן.

דין מעשר עני

נמשיך ונדון בגישת הרשב"א ששורש החיוב במתנות עניים הינו במצווה ולא בפן הממוני. באופן טבעי עולה השאלה לאיזו מן המערכות מעשר עני משתייך. לשאלה זו משמעות רבה, שהרי מעשר עני הוא קו פרשת המים בין התחומים.

רבים טענו שבאופן עקרוני אין משמעות להפרשת מעשר עני ללא נתינה.³⁰ בשונה ממעשרות אחרים, שחלים בהם דינים הלכתיים, במעשר עני לא חל שום דין מלבד

29. אולם, ייתכן שהמשמעות שניתנת לשלב הגידול בכל תחום אינה זהה. בתרומות ומעשרות נוצר 'חיוב פוטנציאלי' בזמן הבאת שלישי. ועל כן, ניתן (גם אם הדבר פגום) להפריש מעשרות לפני מירוח, ובכך לפטור את התבואה מטבלה ("מעשר ראשון שהקדימו בשיבולין...") - שבת קכז, ב). ייתכן שהמשמעות של הגידול בנוגע לפאה, הינה רק בגדר תנאי לחיוב עתידי. אנו בוחנים את הבעלות על השדה לאור הבעלות ההיסטורית. אם נבין כך, אין מקום לדיוק שכתבנו.

אמנם, יש לציין לדברי הרמב"ם (מתנות עניים ב', ב) בנושא: "וכן ההפקר פטור שאין לו מי שישמרנו שהרי הוא מופקר לכל", מדובר בהלכה נפרדת ממפקיר כרמו וקדם וזכה בו, ומופיעה בפער של מספר פרקים. עולה ממנה שאם ראשיתה של התבואה בהפקר, גם אם הבעלים זוכה בה בשלב מסוים - פטורה ממתנות עניים. הגר"ק (דרך אמונה, שם ס"ק כד) מבאר שהולכים בנושא זה אחר הבאת שלישי: "כיון שהי' הפקר בשעת הבאת שלישי פטור מפאה". הגרי"ד (קובץ חידושי תורה, "בדיני מתנות עניים", עמ' סו-עח) חולק וסובר שהולכים לעניין זה אחר הגדרת 'שם פרי' בבוסר וסמדר, כמו בשאר התורה, ושיעור שלישי נצרך לחיוב בפועל, רק בשביל הגדרת קצירה.

30. למעשה, ישנם מצבים שמפרישים מעשר עני מבלי ליתנו, כגון בדמאי. הגר"ז ביאר זאת כך: "והא דבדמאי מפריש מעשר עני ונוטלו לעצמו, נראה ג"כ דאם באמת יתברר שהפירות

נתינתו לעניים. לכן, כאשר הוא לא מיועד לנתינה, אין משמעות להפרשתו.³¹ כך, אם נפטור מנתינת מעשר עני, עלינו להסיק שאין טעם בהפרשתו מעיקר הדין.

הרב קוטלר הסיק שמאחר שאין משמעות להפרשת מעשר עני ללא נתינה, ולא שמענו שטבלים שגדלו אצל גוי פטורים מהפרשת מעשר עני, הרי שיש לתת אותו לעני! זאת אומרת, שגידול אצל גוי לא מפקיע חיוב נתינת מעשר עני. מאחר שהגמרא בבכורות קבעה שבעלות גוי פוטרת מחיובים ממוניים, הדבר מלמד ששורש חיוב מעשר עני הוא איסורי ולא ממוני!

אינם מתוקנים שייך שפיר המעשר לעניים, ולכן מהני הפרשתו להוציא את הפירות מטיבלם, אך כיון שרק ספק הוא לכן רשאי ליקח המעשר לעצמו כיון שהוא מוחזק ועל המוציא להביא ראייה" (מנחת שלמה תרומות (בתוך מעדני ארץ תרומות ח"ב), סימן א, אות ג). בהערה סמוכה (מספר 32) נראה מצבים נוספים שבהם מפרישים מעשר עני מבלי ליתנו, ללא קשר לספק. ביחס לכך כותב הגרש"ז: "ולפי כל הנ"ל צריכים לומר דמה שחייבין להפריש מעשר עני אע"ג דפטור ודאי מנתינה אינו אלא חומרא בעלמא, כמו בדמאי דגזרינן משום מעשר שני בשאר השנים" (שם אות א').

31. בגמרא בנדרים (פד, א-ב) מובאת מחלוקת תנאים: "ר"א אומר: אין אדם צריך לקרות שם על מעשר עני של דמאי, וחכ"א: קורא שם ואין צריך להפריש". בתחילה מבארת זאת הגמרא כך: "מאי לאו למ"ד ספקו טובל... ולמאן דאמר [אינו] קורא שם, קסבר: ספקו אינו טובל". הרמב"ם (מעשר ט', ג) מנמק את הצורך בקריאת השם בטעם צדדי: "אף על פי שאין מפרישין מעשר עני מן הדמאי צריך לקרות לו שם ואינו מפריש... כדי לקבוע מעשר שני, שמעשר עני בשלישית וששית במקום מעשר שני של שאר שני השבוע". לדבריו, קוראים שם רק כדי לקבע את מעמדו של מעשר שני, אך מעיקר הדין היה פטור, כמ"ד 'ספקו אינו טובל'. האור שמח על אתר מבאר זאת כך: "אבל ספיקו דאינו קדוש כלל, ולא ניתן לעני כלל תו אינו טובל, ולא בעי הפרשה... אבל בספיקו אינו טובל, כיון דאף אם יפרישו יהי' לעצמו".

הגר"א קוטלר דייק ברמב"ם שחייבת להיות נפק"מ לדינא להפרשה, ולולא כן אין לה משמעות: "לויים וכהנים מפרישין מעשר ראשון כדי להפריש ממנו תרומת מעשר" - אם לא היה חיוב הפרשת תרומת מעשר, לא היתה משמעות להפרשת מעשר ראשון על ידי כהנים ולויים, כשהמעשר נותר בידיהם.

הגרש"ז אחז בגישה זו כיסוד מרכזי, כפי שראינו בהערה הקודמת. לטענתו, חייבת להיות תוצאה הלכתית מיידית להפרשת מעשר עני, ולכן מסיק שהופך מיד להיות ממון עניים. יתר על כן, הגרש"ז טוען, שגם אם תרו"מ מדרבנן, מעשר עני הופך להיות ממון עניים מדאורייתא: "נראה שאף דתרו"מ בזה"ז רק מדרבנן, מ"מ לאחר שכבר הפריש וקרא שם מעשר עני הרי זה חשיב כמפריש צדקה לעניים ונעשה ממש ממון עניים מדאורייתא".

עמדה זו הולמת להפליא את מהלך הדברים עד כה. ראינו כי קיימים שלושה פרמטרים שמבחינים בין מתנות כהונה למתנות עניים: א. נתינה לעומת עזיבה; ב. חיוב עני וכהן על שלהם; ג. היחס בין הפן האיסורי לפן הממוני.

לעיל הצענו כי חיוב עני על שלו משקף ששורש החיוב נעוץ בעצם הפעולה ולא בתוצאה. הלכה זו תקפה אף במעשר עני. כמו כן, אם שורש החיוב בפן הממוני, הרי שהתוצאה מחייבת. כאן אנו רואים ששורש החיוב במעשר עני הינו בפן האיסורי. הלכות אלו מתיישבות זו עם זו היטב.

תוצאה זו מעוררת שמחה וסיפוק, אך לאחר העיון גיליתי, למרבה הצער, שטענתו של הרב קוטלר בעייתית למדי מבחינת המקורות, ועלינו לסגת ממנה. עלינו להסיק שבמצב זה, אין חיוב להפריש כלל מעשר עני, ואם יש חיוב - סביר שנובע מגזירה מדברי חכמים. בכל אופן, וודאי שאין צורך לתת את המעשר לעני. את הראיות לכך, פירטתי בהערת השוליים.³²

אם כן, אף במעשר עני בעלות נכרי פוטרת. עלינו להסיק מכך שגם במעשר עני שורש החיוב הוא בפן הממוני. התורה הקצתה חלק מיכול החקלאי לטובת יעדים סוציאליים, ולא רק לכהנים אשר זו היא חלקם ונחלתם.

פיצול זה בתוך מערכת מתנות העניים, מאלץ אותנו לפצל בין שני קריטריונים שאיחדנו ביניהם לפני מספר שורות. לפי גישת הרשב"א, עלינו להסיק שאין חפיפה בין הקריטריון של 'לחייב עני על שלו' - הכולל את מעשר עני, ובין היחס בין המצווה לממון - אשר בנוגע אליו מעשר עני משתייך למערכת המעשרות, ובכך

32. הטור (יו"ד שלא) בהתייחסו למקרה זה כתב: "שהלוקח מן הנכרי צריך להפריש הכל... ומעכב המעשר לעצמו", ונראה מדבריו שגם ביחס למעשר עני נאמר מעכבו לעצמו. בספר חרדים (מצוות התלויות בארץ הקדמה) כתב: "אבל אם הפירות מקרקע הנכרי אפי' המחמיר אינו צריך להפריש רק תרומה גדולה ותרומת מעשר ומעשר שני בשנתו אבל התשעה חלקים של מעשר ראשון משייר לעצמו וכן משייר לעצמו המעשר עני בשנתו". משמע מדבריו שצריך להפריש, אך לא לתת.

השל"ה (שער האותיות עח) פירש כך בדברי הטור: "והנה כדת מה לעשות במעשר עני לא הזכירו הרמב"ם והטור, אמנם פשוט בעיני שהוא שוה לדין מעשר ראשון שאומר הישראל ללוי וכו', כן יאמר ג"כ לעני דחד טעמא הוא... אבל מ"מ צריך לקרוא שם לכל המעשרות כי הן טובלות ואפילו מעשר עני טובל".

המהרי"ט (א, פה), לעומת זאת, טען שפטור אף מהפרשת מעשר עני, על פי ביאור מקורי לגמרא. לדבריו הלוקח טבלים לפני מירוח פטור מדאורייתא מדין 'לוקח', ובמקרה זה לא חייבוהו חכמים. אלא שלדבריו דין לוקח חל על מעשרות, ולא על תרומות.

אם נקבל את גישתם העקרונית של האו"ש, הגר"א קוטלר והגרש"ז, נאמר שלפי ספר החרדים והשל"ה חיוב ההפרשה הינו גזירה משום שאר שנים.

נספח למתנות כהונה.³³ תוצאה נוספת העולה, היא שאין אחידות במערכת מתנות העניים בנוגע ליחס בין האיסור לממון. במתנות השדה (לקט, שכחה, פאה ואולי גם מעשר עני שבגורן) המצווה היא שורש החיוב, ואילו במעשר עני שבבית, הזיקה הממונית היא הגורם הבסיסי.

הברל בזיקה הממונית

בירור המעמד הממוני המדויק של מתנות כהונה ומתנות עניים הינו נושא הקובע ברכה לעצמו. סוגיות הש"ס בנושא מורכבות, ויש ראיות לכאן ולכאן. על פניו, אין הכרח להסיק מגישת הרשב"א שיש פער בסוג הזיקה הממונית בין מתנות כהונה למתנות עניים. אך פער מעין זה יכול להוות המשך טבעי של חלוקה זו.

יש בסיס לטעון שבנוגע לכהנים מדובר בזיקה חיובית, "ממון כהנים", משום שהמתנות הם "חלקם ונחלתם", כדברי התורה ביחס למעשר ראשון: "כִּי אֶת מַעְשֶׂר בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר יִרְיֻמוּ לֵה' תְּרוּמָה נְתַתִּי לְלוֹיִם לְנַחֲלָה" (במדבר י"ח, כד). לעומת זאת, ביחס לעניים ייתכן שמדובר רק בהכנה לזכייה אפשרית. ייתכן שהדבר עולה מסוגיית "הפקר לעניים". בית שמאי סוברים שהפקר לעניים הינו הפקר (משנה פאה ו', א). וכך מסביר זאת הירושלמי:

רבי חייא בשם ר' יוחנן טעמייהו דבית שמאי לעני ולגר מה ת"ל [ויקרא יט י] תעזוב אותם יש לך עזיבה אחרת כזו מה זו לעניים ולא לעשירים אף מה שנאמר במקום אחר לעניים ולא לעשירים.

33. אם יסוד החיוב הוא כפן הממוני, עלינו להסיק שתפיסה ערכית זו מגדירה את 'קבוצת העניים' כגוף בעל זיקה ממונית למתנות העניים.

נראה שבכך עלינו לבחון מחדש את משמעות חיוב עני על שלו. דומני שמסקנתנו לעיל, שלפחות ברמת טעמא דקרא, חיוב עני על שלו משקף שעצם תהליך השיתוף וההענקה לעניים אחרים מהווה גורם מחייב, הכרחית. כיצד נבאר את חיוב 'עני על שלו'? לעיל הזכרנו את דברי רש"י (בב"מ יב.). שבעל השדה לא יכול ללקט בשדהו משום ש'עשיר הוא'. דומני שעיקר חידושו של רש"י הוא בנקודה זו. הסיבה שהעני מוגדר כ'עשיר' אינה טכנית או פורמלית, אלא ערכית – מהסיבות שבוארו לעיל. אך בשורה התחתונה, עלינו להגדיר את בעל השדה כמי שאינו נכלל בקבוצת העניים הזכאים למתנות העניים, ולכן כ'עשיר'. ייתכן מאוד שאף תוספות יסכימו לנקודה זו, אלא שלא יזדקקו להגדרה כ'עשיר', אלא די להם בעצם החרגת התורה את הבעלים מקבוצת העניים.

בנקודה זו נציין להסברו של ר' משה פיינשטיין (אגרות משה יו"ד א, קנ ענף ג) ל'עשיר הוא': "דאפשר לומר דחשבתו תורה לגבי שדה זו כעשיר משום דמשדה זו יש לו הרבה יותר מהפאה שהשאר". דומני שגם הגדרה זו מבוססת על שיקולים ערכיים, ולא היה טעם להסתכלות כה נקודתית, אם המטרה היתה פרנסת עניים באופן מערכת.

בית שמאי סוברים שפאה מוגדרת כ'הפקר לעניים' ולומדים מכך לכל התורה. בית הלל חולקים עליהם, אך ייתכן מאוד שחולקים על ההרחבה הכללית, ולא על הגדרת פאה.

קצות החושן (רמ"ג, ד) הגיע למסקנה זו מתוך עיון בסוגיות. ראייתו המרכזית היא שחש"ו יכולים לזכות במתנות כהונה (לאור יבמות צט, ב, ע"ש), ואילו במתנות עניים לא (כ"מ יב, א). הפרי חדש מבאר זאת לאור דין 'דעת אחרת מקנה'. הקצות דוחה זאת, הן בגלל תפיסתו את טובת הנאה, והן משום ששוטה אינו זוכה בדעת אחרת מקנה. וזאת מסקנתו:

ולכן נראה לענ"ד בטעמא דהך מלתא דחש"ו יש להם זכיה במתנות כהונה, היינו משום דממון כהנים [הם] וכבר זכתה בהם התורה לכהנים, א"כ אפילו כהן קטן נמי, כמו בירושה דאית להו, וכי קא זכו מדידהו קא זכו... ואפשר לומר דמתנות עניים שאני דכתיב (ויקרא יט, י) 'לעני ולגר תעזוב אותם וא"כ אינו אלא עזיבה שיזכו בו בעצמם, ומש"ה כל שאין לו יד לזכות לא זכה, אבל במתנות כהנים דלא כתיב בהו עזיבה הוי ליה ממון כהנים ממש ומש"ה שוטה נמי זוכה בדבר שיש לו, ומתנות כהונה כעין שכירות לכהנים חלף עבודה.

כאמור, מסקנה זו אינה הכרחית מגישת הרשב"א, אך מהווה פיתוח הולם של גישה זו.³⁴

ביטויים נוספים לגישת הרשב"א

ראינו כי לגישת הרשב"א יסוד מתנות עניים במצווה המוטלת על האדם, ולא בחיוב הממוני. מסקנה טבעית מקביעה זו היא שחובת החפצא נגזרת מהמצווה המוטלת על הגברא. ניתן להביא שלושה ביטויים לעיקרון זה:

א. במהלך דברינו הצגנו את דין 'תעזוב יתירא' המחייב עזיבה במציאות שמצוות העזיבה המקורית לא תקפה. כך לדוגמא, דנה הגמרא בשינוי החפץ שאמור לפטור אותו מחובות המוטלות עליו, ולמרות זאת רבי ישמעאל סובר שחיוב פאה נותר (ב"ק צד, א):

34. ר' משה פיינשטיין (שם) טען שיש בעיה עקרונית בטיעון שהבסיס הוא בממון, אם מדובר רק על 'הפקר לעניים': "דלומר שהתורה הפקירה ומחמת זה הוי האיסור על בעה"ב הוא דוחק דאם הוא עני מ"ט אסרתו תורה מליקח מאחר שכבר הוא הפקר ואינו שלו אבל אם האיסור הוא מתחלה ניחא משום דאם היה מותר לבעה"ב ליקחם לא היה נעשה הפקר ולכן אסרתו תורה אף שהוא עני כדי שיעשה הפקר ויהיה לעניים".

מצות פאה להפריש מן הקמה, לא הפריש מן הקמה - מפריש מן העומרים, לא הפריש מן העומרים - מפריש מן הכרי עד שלא מרחו, מרחו - מעשר ונותן לו; משום ר' ישמעאל אמרו: אף מפריש מן העיסה ונותן לו.

הגמרא מבארת שלדעתו לא אומרים "שינוי במקומו עומד", אלא שמדובר בדין ייחודי בפאה:

ועד כאן לא קאמר ר' ישמעאל התם - אלא לענין פאה, משום דכתיב תעזוב יתירא; וכי תימא, ליגמר מיניה! מתנות עניים שאני.

הגמרא קובעת ש"מתנות עניים שאני", ולא ניתן ללמוד מהם, אך לא מבארת מה השוני. ניתן לטעון שמדובר בדין מיוחד המחדש חיוב בעל אופי שונה לחלוטין מהחיוב הראשוני. אך לפי דרכנו, נראה ש'תעזוב יתירא' מגלה על אופיה של המערכת. יסוד המצווה בחיוב גברא, ולכן שינוי החפצא אינו מפקיע את החיוב!

ב. אף ראינו לעיל, שלפי ת"ק החלוק על רבי ישמעאל, לומדים מ'תעזוב יתירא' חיוב בהפקר במצבים מסוימים. ליבון פטור הפקר חורג מענייננו. נביא דברים שכתב מו"ר הרא"ל זצ"ל בהקשר זה (מנחת אביב, עמ' 42):

מתוך המסגרת שהצענו לעיל וע"פ המושגים שהגדרנו לכאורה יש לומר שלענין מעשר נאמרו שני הפטורים, האחד בחפצא והשני בבעלים, אך במתנות עניים מכח גזירת הכתוב דתעזוב יתירא אין לנו אלא פטור אחד, הפקר כפטור בעלים, ופטורי בעלים הלא אינם יעילים אלא בשעת חובתה.

בעוד בתרו"מ קיים פטור חפצא במקביל לפטור גברא, במתנות עניים קיים רק פטור בגברא. לדברינו, הדבר מובן, משום שמעמדו של החפצא משני, ומהווה תנאי לחיוב.³⁵

מבט כללי - שתי מערכות או מערכת אחת?

מדברינו עד כה, עולה שקיימות שתי גישות עקרוניות. לפי האחת, ישנו פער יסודי בין התחומים ביחס בין הממון לאיסור, ולפי השנייה היחס בין הגורמים זהה.

בפרק 'הזרוע, והלחיים והקיבה' אנו מוצאים שתי השוואות ישירות בין התחומים. על פניו, ההשוואות אינן מבוססות על זיהוי דמיון נקודתי בין התחומים. הן מבוססות על

35. בהמשך דן הרב בדעות ראשונים, אשר לפיהם קיים דין נשמר בחפצא בפאה, אלא שהוא מצומצם יותר, ואינו תקף כאשר היה הפקר שעה אחת (אם הבעלים זכו, או לשיטות אחרות - אפילו אם אחרים זכו). ייתכן שהצמצום בגדרי 'נשמר' בפאה נובע מהיות החפצא תנאי לחיוב. בתרו"מ עיקר החיוב מוטל על החפצא, כאשר הבעלים מהווים תנאי לחיוב, ובמתנות עניים המצב הפוך.

הנחה שלימוד הלכה מסוימת באחד התחומים, מקריין באופן ישיר על חברו. במילים אחרות, ניתן להסיק מהראיות שנביא להלן, שמתנות כהונה ומתנות עניים הינן מערכת אחת, בעלת שני אגפים. כמובן, יש פער הלכתי בין התחומים, אך לשם כך צריך פסוק שיחדש זאת. נקודת המוצא היא שניתן ללמוד מאגף אחד לחברו.³⁶

מעבר לרמת הילפותות, עמדה זו תחייב אותנו להגדיר מה משותף ומה שונה בין התחומים, אך קודם לכן נציג את הראיות:

א. בנוגע לחיוב בספק, קובעת המשנה (קלד, א): "גר שנתגייר והיתה לו פרה, נשחטה עד שלא נתגייר - פטור, משנתגייר - חייב, ספק - פטור, שהמוציא מחבירו עליו הראיה". על כך, מקשה הגמרא ממתנות עניים: "ורמינהו... הכל לעניים, שספק לקט - לקט!". דין זה מבוסס על דרשת הפסוקים בנוגע למתנות עניים: "מאי דכתיב עני ורש הצדיקו?... צדק משלך ותן לו". תשובת הגמרא נוגעת, בפשטות, להבחנה נקודתית בין המקרים, ולא להבחנה חדה בין התחומים.

ב. בסוגיית מזיק מתנות כהונה (חולין קל, ב) מקשה הגמרא מחיוב, לכאורה, של מזיק מתנות עניים: "תא שמע: בעל הבית שהיה עובר ממקום למקום, וצריך ליטול לקט שכחה ופאה ומעשר עני - נוטל, ולכשיחזור ישלם, דברי רבי אליעזר". כזכור, ישנם שני מקורות לפטור מזיק מתנות כהונה - הראשון מפסוק והשני מסברא. כדי להקשות לפי המקור הראשון, עלינו להניח שמדובר במערכת אחת. לאור הסוגיה ברף קלד, ב תוספות הובילו קו שקושר את התחומים זה לזה, ולכן פירשו שקושיית הגמרא מתייחסת אף למקור מהפסוק:

וללישנא קמא נמי דפטר משום דכתיב זה פרכינן דכיון דבמתנות פטור משום דכתיב זה מסברא אין לנו לחלק בין מתנות ללקט שכחה ופאה ולקמן בפרקין (דף קלד.) פריך מספק לקט דחייב משום עני ורש הצדיקו להא דאמר אין ספק מתנות לכהן.

לפי דברי תוספות, ילפותא בתחום אחד תקפה אף לחברו, משום שזו מערכת אחת.³⁷ דומה שגישת תוספות מתאימה לדברי הר"ן הסובר שבשני התחומים הגורם הבסיסי

36. חשוב לציין בהקשר זה שנדרשת גזירה שווה כדי ללמד שחיוב עני על שלו תקף ביחס למעשר עני (חולין קלא, ב). הדבר משקף את השיוך המערכתי של מעשר עני למערכת המעשרות, על פני מערכת מתנות עניים. שותפות היעד שמובילה לחיוב עני על שלו דורשת מקור מפורש. ייתכן שהדבר נובע מהחשיבות הראשונית שניתנת למבנה המערכתי של המצוות, הגובר על קישור תוכני זה או אחר.

37. קיים כיוון משמעותי באחרונים להבחין בהקשר זה בין מתנות הטובלות (בעיקר - תרומות ומעשרות) ובין מתנות שאינן טובלות (כראשית הגז, וזרוע, לחיים וקיבה). ההשוואה בין מתנות עניים למתנות כהונה מתמקדת במתנות שאינן טובלות, והן מופיעות פעמיים בפרק 'זרוע, לחיים וקיבה' המתמקד בסוג מתנות זה. ר' חיים (סטנסיל על חולין קלד.) "בענין ספק

הוא הפן הממוני. המבנה של שני סוגי האגפים זהה, למרות שקיימים ביניהם הבדלים מקומיים.³⁸ אכן, הר"ן על אתר אף הוא סובר שהקושיה מתייחסת לשני המקורות לדין מזיק מתנות כהונה.

נדמה שלפי רש"י התמונה שונה. בסוגיית מזיק מתנות כהונה, כך מבאר רש"י את הקושיה ממתנות עניים:

אלמא כל מידי דחייביה רחמנא למיתב לעניים הבא ראשון יכול לתובעו והוא הדין למתנות כהונה.

רש"י מבאר שהקושיה תקפה אך ורק בנוגע לטעם הכללי - 'ממון שאין לו תובעין', ולא ללימוד הנקודתי מפסוק התקף רק במתנות כהונה.³⁹ לדבריו, לא ניתן ללמוד מתחום אחד לחברו.

מתנות כהונה ומתנות עניים" ביאר לאור הבחנה זאת שבספק בכור אומרים המוציא מחברו עליו הראיה, בעוד במתנות שאינן טובלות הולכים לחומרא. (גם ר' אהרן קוטלר באותו סימן דן הרבה בהבחנה זו).

ניתן להבין לאור זאת, גם את השוואת מתנות עניים למתנות כהונה בנוגע למזיק מתנות כהונה ביתר קלות. בשניהם היסוד הוא שהמרכיב הממוני קלוש לפני נתינה (או לפחות אינו גורם יסודי אלא הינו הסתעפות של המצווה). ר' חיים והרב קוטלר ביארו שהפרשה מעניקה זהות ממונית למתנות, ולכאן רק כאשר קיימת הפרשה - זהות זו קיימת עוד לפני הנתינה. לעומת זאת, במתנות שאינן טובלות אין זהות ממונית, ולכל היותר יש שיעבוד לנתינה העתידית. ניתן להציע שהמרכיב הממוני קיים מעיקרא, שהרי זה חלקם ונחלתם של הכהנים והלוויים. הקב"ה פיזר את נחלתם בתוך היבול של כל אחד ואחד, ותפקידנו לברר את המרכיב שמיועד לכהנים.

החלטתי לא להכניס פיצול זה בגוף הדברים בגלל בעיות רבות שמתעוררות בעימות ההצעה עם הסוגיות. נציין שתיים מהן: א. בסוגיית מזיק מתנות כהונה (קל, ב) מקשה הגמרא גם ממתנות הטובלות, ואינה מקבלת אפשרות שבמתנות הטובלות המזיק יתחייב; ב. בסוגיית 'ספק לקט - לקט', קובעת הגמרא בפירוש שמתנות שאינן טובלות מוגדרות כממונא, בשונה מחלה שהינה איסורא. גם אם נפרש בדברי הגמרא שגם מתנות עניים הם איסורא, לא יהיה מנוס מלהגדיר את המתנות שאינן טובלות כ'ממונא'.

עובדה זו עשויה לשפוך אור על חידוש מפתיע של תוספות בנוגע ל'עזיבה'. תוספות כותבים שגם כאשר אין טובת הנאה, עני לא יכול לתבוע את מתנותיו מהבעלים: "ודבר שאין בו טובת הנאה לבעלים... בא עני ושאלו ממנו אם ירצה לא יתן לו, דקרי ליה לעיל ממון שאין לו תובעין, ואם היה צריך ליתנו לתובעו א"כ הוי יש לו תובעין".

דברי תוספות מפתיעים מאוד, ונראים כמעקרים את ההבחנה בין נתינה לעזיבה. וכן תמה במנחת חינוך (מצוה תעד): "ודברי התוס' צ"ע הא מבואר במשנ' פ"ה דפאה אם מניח את הא' וכו' וכן אם מסייע לא' וכו' ה"ז גזל את עניים ועז"נ אל תסיג וכו' ולדבריהם לכתחלה רשות ליתנו לאיזה שירצה".

כיצד נבאר את הסוגיה בדרך קל"ד לפי גישה זו? ראשית, יש לציין שהסוגיה מסתיימת בהבאת לישנא אחרת, לפיה ההשוואה מראש היתה בתוך התחום של מתנות עניים:

כי אתא רבין אמר: קמה אקמה רמי ליה.

מסורת זו מופיעה בירושלמי (פאה ד', ז) בהרחבה, ע"ש. הרב עובדיה יוסף (יביע אומר ח"ט, יו"ד כה) מביא מקורות רבים לכך שמסקנת הסוגיה כעמדה זו, ודיון הגמרא בראשיתו נדחה להלכה.

שנית, ניתן לפרש שההשוואה הראשונית נדחית למסקנת הגמרא. לאחר שהקשתה הגמרא מחיוב חלה בספק, קבעה:

אמר ליה: ספק איסורא לחומרא, ספק ממונא לקולא.

ייתכן שהחידוש בתשובת הגמרא, אינו שחיוב חלה הוא תחום איסורי - נתון ברור מאיליו, אלא שמתנות כהונה הוא תחום ממוני. כך שלפי מסקנת הגמרא אין מקום להשוואה בין התחומים.⁴⁰

יש לשים לב, שלפי שתי תשובות אלו, היה מקום רב להשוואה בין התחומים, אלא שזו נדחתה למסקנה. במשך תקופה מסוימת זו היתה הגישה המצויה. ניתן לבאר שאכן קיימת השוואה נקודתית בין התחומים, בגלל התוכן הנקודתי של הילפותא. הגמרא מבססת את הקושיה לפי תוכן הדין:

והא טעמא קאמר! דאמר ר"ש בן לקיש: מאי דכתיב עני ורש הצדיקו? ... אלא - צדק משלך ותן לו!

ניתן להציע שהלכה זו מתייחסת אף למתנות כהונה, משום שאף הם עניים. לכהנים וללויים אין חלק ונחלה בארץ, ועלינו לפרנסם. העובדה שהתורה קבעה את המתנות במערכת מסודרת, אינה משנה את היותם עניים.

התורה מתייחסת ללויים ולעניים כיחידה אחת, שהרי אין להם נכסים (דברים י"ד, כט):
 "וּבָא הַלְוִי כִּי אֵין לוֹ חֵלֶק וְנַחֲלָה עִמָּךְ וְהִגֵּר וְהִיתוּם וְהֶאֱלַמְנָה אֲשֶׁר בְּשַׁעְרֶיךָ וְאָכְלוּ וְשָׂבְעוּ". על אף שלהלכה, "ובא הלוי" מתפרש כמתייחס למעשר ראשון,⁴¹ ההשוואה

39. יש לשים לב שגם לפי רש"י, ניתן ללמוד מתחום אחד לחברו, אך לא בילפותות נקודתיות מפסוקים, אלא רק בעקרונות כלליים. נבין את דברי רש"י ביתר קלות אם נניח שהקושיה מתייחסת למעשר עני, אשר משויך למערכת המעשרות, ובכך נספח למתנות הכהונה. מצוות נתינת מעשר עני (בבית) זהה לכאורה למצוות נתינת שאר המעשרות.

40. לפי הצעה זו, עלינו לבאר את תשובת רבא: "הכא - פרה בחזקת פטורה קיימא, קמה - בחזקת חיובא קיימא", כטענה הנוגעת לחיוב איסורי, ולא לדיון ממוני. אכן, כך פירשו את דבריו הטורי אבן (ר"ה יד.); שערי יושר (ה, יט), ועוד.

41. רש"י על התורה (שם); ספרי ראה, קט; בבלי ר"ה יב, ב; ירושלמי תרומות א', ג.

העקרונית בעינה עומדת. לא מדובר כלל בלימוד מתחום אחד לחברו. הדרשה מתייחסת ישירות לשני התחומים, שהרי מתייחסת לכל העניים – ובכללם הכהנים והלוויים.

אם כן, בשורה התחתונה ניצבות בפנינו שתי עמדות. אחת רואה במתנות עניים ומתנות כהונה אגפים במערכת אחת, כאשר ההבדלים הם נקודתיים וסמליים. עמדה זו תואמת את גישת הר"ן בנוגע ליחס בין ממון לאיסור, ולשיטת תוספות בנוגע לילפותא מתחום אחד לחברו. עמדה שנייה רואה בהם תחומים נבדלים, כאשר קיימות השקות נקודתיות ביניהם.

שזירת שלל הדינים

לקראת סיום, ננסה לשזור את מסקנותינו במהלך המאמר, ולתת תמונה כוללת של שלל הדינים.

ביססנו במאמר שתי גישות שונות, אך נסכם תחילה את המשותף. שורשן של מתנות כהונה הינו בזיקה ממונית לשבט הכהונה, והמצווה נגזרת מזיקה זו. מצב זה מתקיים במעשר עני, אשר נלווה עליהן. עמדה זו מבוססת על תפיסה שקיימות זכויות ממוניות – שבטיות וסוציאליות, שהתורה הקנתה לכהנים ולעניים. מצוות הנתינה ו'טובת ההנאה' שניתנה לבעלים, מקנה אופי של מעורבות ושל 'משקיע' מצד הבעלים.⁴²

42. לפי מסקנתנו, קיימת חפיפה מלאה לפי גישת הרשב"א בין המקרים שבהם השייך הממוני ליעד מסוים הוא גורם החיוב הבסיסי, והמצווה נלווית לחיוב ממוני זה, ובין, ובין המקרים שטובת הנאה לבעלים. כאשר מוצאים שני פרמטרים חופפים, באופן טבעי עלינו לחפש את המכנה המשותף לשניהם, או לזהות כיצד אחד מהם נובע מהשני. אולם במקרה זה, נדמה ששני הפרמטרים מנוגדים זה לזה. טובת הנאה לבעלים מעצימה את זיקתו של הבעלים למתנות, ייתכן שאף ברמה הממונית. בעוד שהגדרת יסוד החיוב בזיקה ממונית לכהנים, מוליכה לכיוון שהבעלים הינם רק מוציאים לפועל של אותה זיקה ממונית. מאחר שמשמעות 'טובת הנאה' נזילה באופן יחסי, בעוד הגדרת הזיקה הממונית מבוססת על קרקע מוצקה, העדפנו לצמצם את מקומם של הבעלים. נזכיר בקצרה את הראיות המרכזיות לכך: א. הגדרת התורה את המתנות כ"חלקם ונחלתם" של הכהנים; ב. ספק מתנות כהונה לקולא, כספק ממון; ג. כהן שתפס מתנות לא מוציאים ממנו; ד. הזיקה הממונית הרעועה לבעלים המקורי; ה. זכיה במתנות כהונה על ידי קטן; ו. הסבר קצות החושן שהמתנות הם חיוב ממוני כשכירות על עבודתם. אודה ואתודה שמהלך זה ציער אותי, והיווה נקודת מפנה בכתיבת המאמר, שאילצה אותי לשנות אותו מראשיתו. להבנתנו, מהות התהליך הוא מימוש זכויות ממוניות של הכהנים (ובמעשר עני – של העניים). טובת ההנאה הינה חלק מאופן הנתינה, המלמד על נופך שנוסף לתהליך הנתינה, מעורבות הבעלים כמפרנס שבט הכהונה ואף כמשקיע בו. נראה שהנתינה האקטיבית היא

מתנות העניים מתחלקות לשני תחומים - מתנות הבית ומתנות השדה. מתנות הבית מתמקדות בהעברת רכוש חקלאי ליעדים שונים, ואילו מתנות השדה מגדירות את העניים כשותפים בשדה. ניתן לומר שעיקר מתנות עניים הינן מתנות השדה, בגלל הערך של שיתוף עניים בשדה, ואילו מעשר עני הינו מרכיב משני, כפי שיתבאר להלן.

מתנות כהונה במהותן הינן מתנות הבית. מטרתן אינה לתת לכהנים חלק בשדה, שהרי ציוותה התורה (דברים י"ח, א): "לֹא יִהְיֶה לְכֹהֲנֵי הַלְוִיִּם כָּל שֵׁבֶט לְוֵי חֵלֶק וְנַחֲלָה עִם יִשְׂרָאֵל". מטרתן הינה לתת לכהנים ולוויים יכול חקלאי חלף עבודתם, וכפיצוי על שלילת נחלה מהם.

לשתי הגישות, עני חייב במתנות עניים מתוך רכוש, מאחר שבבסיס המערכת עומד ערך של חסד ודאגה לזולת. אולם, כפי שנראה, ההגדרה הפורמלית שעל ידה הדבר נעשה, שונה בין שתי הגישות. נעבור לחידוד הפער בין הגישות.

א. לפי הגישה האחת, מערכת המתנות אחת ולה שני אגפים - מתנות כהונה ומתנות עניים. הנחת העבודה היא שכל הלכה שהתורה מחדשת באחד מן האגפים, תקפה לחברו, כל עוד לא יוכח אחרת. יתר על כן, היסוד של מתנות העניים כולם, הינו זכויות סוציאליות שהתורה הקנתה להם, בדומה למצב במתנות כהונה.

התורה ציוותה עני על שלו, משום שהערך שעומד בבסיס מתנות עניים הינו חסד ודאגה לזולת. האמצעי הפורמלי לשם כך, הוא הגדרתו כ'עשיר', משום שהוא בעל הרכוש בהקשר זה.

ב. לפי הגישה השנייה, ניצבות בפנינו שתי מערכות שונות לחלוטין, ולא ניתן להקיש אחת לחברתה. בעוד במתנות כהונה, המצווה נגזרת מהממוץ, כפי שביארנו. בעיקר מתנות העניים - מתנות השדה, מצוות התורה היא הפן הבסיסי.

התורה ציוותה על אדם מישראל לוותר על חלק משדהו לטובת עניים. לא מדובר בזכויות סוציאליות - זכויות ממוניות שהתורה הקנתה לעניים, ומצוות התורה נלווית לזכות ממונית זו. מדובר בחובות ששורשן במצוות התורה, פעילות דתית מובהקת של חסד. כאמור, מעשר עני חריג בנוף, ומשקף זכות ממונית-סוציאלית שהתורה זיכתה לעניים. אך כפי שיתבאר להלן, עיקר פרנסת עניים מתבסס על לקט, שכחה

הדרך הנוחה והיעילה להבאת המתנות ליעדן. זכות בחירת הכהן היא הרובד שהתווסף, שנועד לעצב עמדה מסוימת מצד הבעלים. באופן ציורי ניתן להתייחס לבעלים, לא כמפרנס מרכושו האישי, אלא כמנהל קרן של הכהנים.

יש להדגיש שלא התייחסנו בהקשר זה למעמד הממוני של המתנות מצד הבעלים. למרות זכות הכהנים במתנות, ייתכן שגם לבעלים יש זיקה ממונית כללית למתנות, מעבר לשווי טובת ההנאה. עיין בהערה 4 העוסקת בנושא זה.

ופאה, מתנות השדה, ולא על זכות ממונית-סוציאלית זו. בסמוך, נציע שלכך משמעות מחשבתית עקרונית.

ממה העני מתפרנס?

ראינו כי לשתי הגישות, מעשר עני נובע מזכות סוציאלית. יש להדגיש כי מצוות מעשר עני מתקיימת אחת לשלוש שנים. למרות שהיא מהווה 'בונוס' נאה,⁴³ העני לא יכול לבנות עליה לפרנסתו השוטפת.⁴⁴ נראה שלקט, שכחה ופאה וחברותיהן הן המצוות המספקות את פרנסת העניים באופן שוטף, בחברה חקלאית, כמובן. מסיבה זו הגבילה המשנה (פאה א', ד) את חיוב פאה לתבואה שתשמש זמן רב: "כלל אמרו

43. אין לזלזל במידת התועלת של מעשר עני. הגמרא בחגיגה (ג, ב) קובעת: "הלכתא למשה מסיני, עמון ומואב מעשרין מעשר עני בשביעית. מה טעם? הרבה כרכים כבשו עולי מצרים ולא כבשום עולי בבל, מפני שקדושה ראשונה קדשה לשעתה ולא קדשה לעתיד לבא, והניחום כדי שיסמכו עליהן עניים בשביעית". ע"ש, ובמקבילות. עולה שמעשר עני נועד לדאוג לפרנסת עניים בשביעית, והוא עדיף על הפקר לכל הקיים בשמיטה, משום שלא זורעים בשביעית. יש לציין שרש"י מפרש: "כדי שיסמכו עליהן עניים בשביעית בלקט שכחה ופאה ובמעשר עני". הפקעת שמיטה וחייב מתנות עניים ומעשרות נועד לרווחת עניים, אך מעשר עני הוא רק פרט מסוים, ואינו יכול לשמש לברו כבסיס לפרנסת עניים.

44. נקודה נוספת שעולה מהגמרא היא שאין לראות את מצוות השביעית כחלק ממתנות עניים. שביעית מקדמת ערך של שוויון מסיבות ערכיות ודתיות, אך לאו דווקא של פרנסת עניים. הערת מערכת (ע.א.): אינני בטוח. הפאה היא אחד מששים. הלקט, לפי האומדן של חז"ל, הוא ארבעה קבים לבית כור זרע (ב"מ קה, ב, במסקנה). היחס בין מה שזורעים לבין מה שמקבלים הוא בסביבות 1:6 (כך יוצא מתוס' שם ד"ה ארבעת סאין, אך עיין בספרו של פרופ' פליקס 'החקלאות בא"י בתקופת המשנה והתלמוד' עמ' 146 שנקט יחס הרבה יותר גדול), וא"כ יוצא שבבית כור זרע יש ששה כור תבואה, וארבעת קבין הם כחצי אחוז מזה. על השכחה איני יודע מקור שאומדן סטטיסטיקה שלה. לפ"ז במהלך שש שנים מעשר העני קרוב לכפול משאר המתנות! ומאחר שמוצרי היסוד הם "דגן תירוש ויצהר" הנשמרים כיוון ושמן, העני יכול להתפרנס ממנו גם בשנים הבאות.

תשובת הכותב: תודה על הדברים החשובים והמחכימים! עדיין קשה לי להאמין שעני יוכל לאחסן בביתו תבואה, שמן ויין למשך שלוש שנים. בנוסף, במתנות השדה כל העניים שווים, ולכן כולם יכולים לקבל באופן שווה. מעמד הכהנים מכובד, ולכן יש סבירות שכל הכהנים יזכו במתנות במידה סבירה, אם פחות ואם יותר. לעומת זאת, להיות עני אינו סטטוס מכובד במיוחד. סביר שכל אחד היה נותן את כל המעשר עני שלו לקרובו עני. וכך - סביר להניח שרבים לא נהנו ממנו.

בפאה כל שהוא... ומכניסו לקיום חייב בפאה". מתנות אלו לא נועדו לתת תוספת כלשהיא, אלא לדאוג לפרנסה בסיסית.⁴⁵

כאמור, לפי הגישה הראשונה, כל מתנות העניים מבוססות על זכויות ממוניות-סוציאליות. אולם לפי הגישה השנייה, נוכל ללמוד מדברינו בפרק זה, שעיקר פרנסת העניים נובעת מחובות דתיות המוטלות על בעלי השדה, ולא מזכויותיהם הממוניות-סוציאליות של העניים.

מצוות צדקה

בהקשר זה, עלינו לעמוד על מצווה חשובה, שהרמב"ם מספח להלכות מתנות עניים. בימינו, היא נעשתה לאפיק המרכזי של מתנות אלו, מצוות צדקה.

בעוד במתנות השדה, אדם מוותר על חלק משדהו. בצדקה, אדם נותן באופן יזום, ברומה למצוות מעשר עני (דברים ט"ו, ז-ח):

כִּי יְהִיָּה כֶּךָ אֲבִיוֹן מֵאַחַד אַחֶיךָ בְּאַחַד שְׁעָרֶיךָ בְּאַרְצֶךָ אֲשֶׁר ה' אֱ-לֹהֶיךָ נָתַן לְךָ לֹא תֵאֱמָץ אֶת לִבְּךָ וְלֹא תִקְפֹּץ אֶת יָדְךָ מֵאַחֶיךָ הָאֲבִיוֹן: כִּי פֶתַח תִּפְתַּח אֶת יָדְךָ לוֹ וְהֶעֱבַט תִּעֲבִיטְנֵנּוּ דֵי מַחְסְרוֹ אֲשֶׁר יִחְסַר לוֹ:

למרות מעורבותו של הבעלים והדמיון למעשר עני בהקשר זה, קיים פער קריטי: בצדקה אין לבעלים 'טובת הנאה'. במציאות של התורה צדקה לא התייחסה לעמותות שונות המידפקות על דלתו ומכשיר הטלפון של אדם, בעוד אין ביכולתו לסייע לכולן. מצוות צדקה התייחסה למפגש טבעי עם עני המשווע לצרכים בסיסיים. במציאות זו, לא ייתכן שאדם יבחר את העני הנאה בעיניו.⁴⁶

נקודה זו באה לידי ביטוי בשיטת הרמב"ם בנוגע לחילוקי הדינים במעשר עני. הרמב"ם ביאר שאין דין מעשר עני שבגורן כדין לקט, שכחה ופאה, שאותם הבעלים נוטש והעניים מלקטים בעצמם. בחלוקת המעשר - הבעלים מעורב מאוד, אלא שאין לו זכות בחירה (מתנות עניים ו', ז):⁴⁷

45. כך עולה גם מהמשנה בנדרים (יא, ג): "קונם שאיני נהנה לבריות אינו יכול להפר ויכולה היא להנות בלקט ובשכחה ובפיאה". הבעל אינו יכול להפר את נדר אשתו, משום שלקט שכחה ופאה מספיקים לתזונה, ואינו מוגדר כ'עניני נפש'. גם ממגילת רות נראה שהלקט סיפק פרנסה משמעותית.

46. הערת מערכת (ע.א.): עקרונית זה נכון אבל בכל זאת סייג מסוים: עיקרה של מצוות צדקה הכתובה בתורה הוא הלוואה ולא מענק, ולפיכך יש יותר חופש בחירה למי להלוות: מי שיש לך בטחון בהשבת כספך (חפץ חיים בספרו 'אהבת חסד', ח"א פ"א ס"ח והערה ג).

47. מעורבותו של הבעלים באה לידי ביטוי בכך שיכול לנתב חלק מן המעשר לקרובו עני, בתנאי שנותן לכל עני שמבקש 'כדי שבעו' (שם, יא): "היה לו מעשר בגורן ורצה ליתנו

בעל השדה שעברו עליו עניים והיה לו שם מעשר עני, נותן לכל עני שיעבור עליו מן המעשר כדי שבעו שנאמר ואכלו בשעריך ושבעו.

אנו רואים שמלכך שלילת זכות הבחירה, שיעור הנתינה הוא 'כדי שבעו'. בעוד בבית שיעור הנתינה הוא 'כזית': "אבל אם היה המעשר בבית מחלקו לכל העניים אפילו כזית כזית, שאינו מצווה ליתן כדי שבעו אלא בשדה, שהרי אינו מוצא שם ליקח שנאמר ואכלו בשעריך ושבעו". ניתן להציע שנתינה בבית הינה נתינה כלכלית ביסודה (עיקר המתנה בשווי הממוני של המתנות, ולא בשימוש הטבעי שלהם - אכילה), כאשר יש לתת את השיעור המינימלי של אוכל - כזית.⁴⁸

במשך הדורות, צרכי הצדקה השתנו, ופרנסת העם כבר לא התבססה ברובה על חקלאות. בעקבות זאת, והלך והתפתח מוסד 'מעשר הכספים' שנועד לספח את מצוות הצדקה למערכת המעשרות (תוספות תענית ט. ע"פ הספרי שאינו לפנינו):⁴⁹

לעני קרובו או מיודעו, יש להפריש מחצה ליתנו לו, והחצי מחלקו לכל עני שיעבור כשיעור שאמרנו".

48. העובדה ששיעור הנתינה הינו 'כזית' ולא 'שווה פרוטה' מעמעמת במידה מסוימת את טענתנו שמדובר בנתינה כלכלית. אך יש לתת את הדעת לכך שבכלכלה הקדומה סחר החליפין היה מפותח למדי, ולא היה צורך לתרגם כל חפץ לשווי כספי, כדי לסחור בו. כך, שנראה שמדובר בשיעור המינימלי של החפצא.

אמנם, עדיין בתחומים אחרים אנו מכירים התייחסות ל'שווה פרוטה', כמו לדוגמא במעילה (ה, א) שנינו: "נהנה שוה פרוטה מן ההקדש... מעל", ולגבי קידושין (משנה קידושין א', א) שנינו: האשה נקנית בשלש דרכים... בכסף... ובית הלל אומרים בפרוטה ובשוה פרוטה, ועוד. ככלל, נראה שבתחומים שונים יש דגש על כסף כשווי מופשט. מסחר עם הקדש עובר תמיד דרך הגזבר שצריך להעריך את השווי הכלכלי המופשט; בקידושין קניין כסף נלמד משדה עפרון, שם הקניין נעשה בכסף גמור, ושווה פרוטה אפשרי רק משום שהוא מגלם ערך כספי טהור. נראה שבנידון דידן הדגש אינו על השווי המופשט של מעשר העני, אלא על השימושיות שלו, שאף היא מייצגת פן משמעותי במערכת כלכלית קדומה.

הערכת מערכת (ע.א.): להבנתי "כזית" הוא ממש חסר משמעות. ולשון התוספתא מסכת פאה (ליברמן) פרק ד', ב: "אין פוחתין לעני בשעת מעשר עני מחצי קב חטין או קב שעורין במה דברים אמורים על הגורן אבל מתוך ביתו נותן כל שהוא ואינו חושש ושאר מתנות כהונה ולויה נותן כל שהוא ואינו חושש". ועיין 'דרך אמונה' מתנ"ע פ"ו סקע"ג וציון ההלכה שם, שצידד כאמור, שכזית לאו דווקא.

49. וכן הירושלמי (פאה א', א) שמקביל את מעשר הכספים למעשר התבואה: "כבר את ה' מהונך ומראשית כל תבואתך' (משלי ג) - כמראשית כל תבואתך". הרמ"א אף כתב: "הרב המחבר הזה השמיט כל דיני מעשר עני שכתב הטור, שיש ללמוד מהם הרבה דיני צדקה הנהגים האידנא", ומהו חיוב הצדקה בשיעור קבוע של מעשר, אם לא מעשר כספים?

עשר תעשר - הכי איתא בסיפרי עשר תעשר את כל תבואת זרעך היוצא השדה שנה שנה אין לי אלא תבואת זרעך שחייב במעשר רבית ופרקמטיא וכל שאר רווחים מנין ת"ל את כל.

באופן זה, אדם מקדיש חלק מהכנסתו ליעדים חברתיים, ולפי המקובל למעשה - גם יעדים רוחניים שונים. ברור שאדם לא יוכל לתת מענה למכלול יעדים אלו, אלא יבחר מעט מהם - בדיוק כמו שמתקיים במתנות כהונה!

הרהורי סיום

במהלך דברינו, ניסינו לגעת במשמעות שתי המערכות מתוך בסיס למדני איתן ככל הניתן, אך גם מתוך רצון למצוא את המשמעות המחשבתית של ההלכות. בפרק סיום זה, נרשה לעצמנו יותר דרור ונבנה קומה נוספת.

הסקנו כי עיקר פרנסת עניים היא מלקט, שכחה ופאה, בעוד מעשר עני הינו תוספת חביבה וחשובה, אך לא עיקרית. מצוות הצדקה נועדה להתמודד עם מצב קיצוני של קריסה כלכלית. עוד עמדנו על השינויים ביישומן של מצוות אלו, כתוצאה משינוי המערכת הכלכלית והמבנה החברתי במהלך הדורות.

כעת, נשאל מדוע בנתה התורה כך את מנגנון התמיכה בעניים. פעמים רבות שמעתי את ההסבר שהעניים פחות מתביישים כשהם מלקטים בעצמם את יכולם, ולא מקבלים אותו ישירות מידי אדם מסוים; בכחינת "נהמא דכיסופא". לכן, עיקר פרנסתם מתקבלת באופן עקיף, על ידי מצוות עזיבה.

יש בכך אמת רבה, אך דומני שהיכרות עם המערכת הכלכלית של ימינו מובילה לתובנה נוספת. בימינו נמצאה דרך שבה נחסכת לעניים בושה רבה - דרך הקצבאות. העני מקבל את פרנסתו, במידה רבה, מגוף ציבורי זה או אחר, ואינו חש בבושה כלל. אדרבא - העמדה הבסיסית הינה שזו חובה של המדינה כלפיו. כשם שכל אזרח זכאי למימון בתי הספר לילדיו, כך זכאי העני לקצבאות וסבסודים שונים. מבחינת מניעת הבושה, אנו מגיעים לתוצאה מיטבית משל התורה.

ניתן כמובן, לדחות ולטעון שמנגנון מודרני זה לא היה קיים בזמן התורה. אולם, נראה לי שהמציאות העכשווית מחדדת את היתרון דווקא במבנה המקורי שהציבה התורה. התורה מנעה את ההתבוססות בעוני מתוך רצון ונוחות. במידה מסוימת, ניתן לומר שהתורה רצתה שאדם יחוש בושה מסוימת. אך לא בושה כלפי אדם זה, אלא הכרה במצבו הכלכלי הירוד, ושעליו לרתום את כל כוחותיו להיחלץ מכך.

השו"ע עצמו הביא את דין מעשר כספים בהלכות צדקה (יו"ד רמט, א), אך היא הנותנת - השינוי החריף במציאות וצרכי העניים, שינה באופן משמעותי את הצביון של מצוות הצדקה, וקירב אותה לעבר מערכת המעשרות.

איסוף הלקט, השכחה והפאה, הינם פעולות יצרניות וחקלאיות. העני לא יושב בבית ומחכה לצדקה שתגיע אליו, אלא עמל על פרנסתו. ייתכן מאוד שאחד מבעלי השדה יחליט להעסיק אותו כפועל מן השורה, וכך לא יזדקק לחסדו של אדם. כך, השותפות בשדה בין הבעלים לעני, מקבלת משמעות נוספת: לא רק הענקת חלק בקרקע למי שאין לו, אלא גם הכנסת העני למעגל היצרני והעובד, ומניעת הישאבותו לתופעות הלוואי של העוני.⁵⁰

הכלכלה המודרנית נתנה מענה לבעיות חברתיות וערכיות שונות. לא ניתן להתעלם מהתועלת החברתית ממנגנון הביטוחים (במידה, כמובן). כמו כן, לדאגת המדינה שלא יהיה ילד רעב לפת לחם, ושלא יהא במחוזותינו חולה שאינו זוכה לטיפול בסיסי, יש משמעות ערכית אדירה. למרות זאת, הטיפול בעוני על ידי מדיניות הרווחה יצר בעיה ערכית וחברתית של שקיעה בעוני והסתמכות על הציבור.

איני יודע כיצד לתרגם את גישת התורה למנגנון הכלכלי המודרני. הכלכלה ברובה אינה חקלאית, ובימינו בטלו למעשה מצוות לקט, שכחה ופאה; קיימים גופים מופשטים, ובראשם המדינה שכלפיהם קיימות זכויות וחובות, ועוד. דומני שקריאת הכיוון היא שצריך להתנות את קבלת הקצבאות בפעילות יזומה ונצרכת לטובת הציבור. עלינו לדאוג שלא יהיה מצב שמובטל שמסוגל מבחינת בריאות פיזית ונפשית לעבוד יישאר בביתו. שמא יש לכרוך את קבלת הקצבאות בפעילויות אזרחיות התורמות לכלל. אך וודאי שיש להגביר ככל הניתן את העידוד בחזרה למעגל העבודה בפן החיובי – על ידי יצירת אלטרנטיבות עדיפות מבחינה אישית וכלכלית על השקיעה בעוני והבטלה המביאה לידי שעמום ולידי חטא. במערכת ריכוזית (כפי שקיימת היום, לטוב ולמוטב), חובה מרכזית מוטלת על המדינה, אך ככני תורה ואנשים ערכיים עלינו לקדם עמותות שיישמו רעיון זה ביעילות גבוהה בהרבה.

כאמור, השאלה כיצד ליישם מערכת זו בימינו קשה וקריטית כאחד. נראה שיש להציב לנגד עינינו את המתווה שהתורה הציבה בכואנו לבנות מערכת כלכלית-חברתית של תמיכה בעניים.

50. הערת מערכת (ע.א.): חיזוק לדבריך (מדרש זוטא – רות (בובר) פרשה ב): "ותאמר רות המואביה אל נעמי וגו'. היתה הולכת ומביאה בכל יום מה ששתיהן אוכלות, שלא תצא לתרבות רעה, ולא תהא צריכה לבריות". מכאן שאיסוף הלקט נתפס כעבודה ולא כ"הצטרפות לבריות".